

THE
GITAGOVINDA,

A POEM

BY

JAYADEVA GOSWAMI

EDITED WITH A COMMENTARY

BY

PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA B. A.

Superintendent Free Sanskrit College.

CALCUTTA

PRINTED AT THE SARASWATI PRESS.

1882.

To be had from Pandit Jibanananda Vidyasagara B. A.
Superintendent Free Sanskrit College, Calcutta.

एतानि मुद्रितमंस्कृतपुस्तकानि ।

[illegible]

गीतगोविन्दकवचम् ।

श्रीजयदेवगोखामिविरचितम् ।

वि. ए. उपाधिवारिषा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण
विरचितटोकासमेतम् ।

कलिकाता राजधान्याम् ।

सरस्वती यन्त्रे

मुद्रितम् ।

इ. १८८२

THIS WORK

IS DEDICATED TO

HIS HIGHNESS MAHARAJAH
LACHMISHWAR SING BAHADUR

OF

DURBHANGA.

IN

ACKNOWLEDGMENT OF THE
DEEP INTEREST SHEWN BY HIS HIGHNESS
FOR THE ADVANCEMENT OF SANSKRIT LEARNING

AND

OF THE LIBERAL PATRONAGE AFFORDED TO THE
CAUSE OF SANSKRIT LANGUAGE BY THE
ANCESTERS OF HIS HIGHNESS,

WITH DEEP REGARD AND ESTIMATION

BY

JIBANANDA VIDYASAGARA B. A.

the Commentator.

गीतगोविन्द

प्रथमः सर्गः ।

सामोदहामोदरः ।

मेघैर्मंदुरमन्धरं वनमुषः श्यामास्तमानुमे-
नक्तं भीकरयं त्वमेव तदिमं राधे ! यद्वं प्रापय ।
इत्यं नन्दनिदेषतस्मितयोः प्रसन्नकुसुमदुमं
राधामाधवयोर्भवन्ति वसुनाकुले रजः केसरयः ॥ १ ॥

प्रथमः भारती देशी भङ्गाभीष्टकप्रदेशम् ।

गीतगोविन्दविहितिं प्रकरोमि यदां सुदे ।

इह खलु तन्मभवाम् अवदेकविः प्रारिपचित्तम् निर्विज्ञेन परि-
क्षमः प्रवे राधाभाषनयोः रजःशोभनरूपमङ्गलमाचरति मेधैरिति । कदा-
चित् कथ्येन वदु मोहस्मितम् नन्दम् राधे वनमे मेघा-
कुम्भरमाभोज्य खयं काव्यव्यवहृतमा यद्वं प्रापयानन्दने यमस्तम्
केनचित् काव्योन्नेषानतां राधां प्रति चक्षुरिवम् । हे राधे ! खल-
रम् काव्यं मेघे मंदुरं क्षिप्तं वसुनाकुलमिति यावत् । तनमुषः
परस्परप्रेषाः तवावहृतेः श्यामा मोहवतीः तथा नक्तं रात्रौ उप-
स्थितप्रावृत्ति मेघः । खलु वन मियु भीरुः भवबोधः तनकात्
तमेव रजं मन्ध्रं यद्वं प्रापय रजम् रजं कृपात् नन्दनिदेषतः
मन्दाप्रभा मन्ध्रकुसुमम् यद्यपि यः कुसुमः कुसुमवहृदुषः
यतादिपरिहृतः तस्य वदु तस्मान्मत्वादिति भावः । तं प्रति चक्षितयोः
प्रक्षिप्तयोः राधाभाषनयोः वदुनाकुले रजःकेसरयः श्यामशैलानि
प्रभवन्ति वरीद्वयैव वरुणे इत्यन्वयः । केचित् नन्दनिदेषतः मन्ध्रः

वाग्देवताचरितचित्रितचित्तसङ्गाः ।

पद्मावतीचरणचारणचक्रवर्ती ।

श्रीवासुदेवरतिकेलिकथासमेतम्

एतं करोति जयदेवकविः प्रबन्धम् ॥ २ ॥

यदि हरिस्मरणे सरसं मनो यदि विलासकलासु कुतूहलम् ।

अधुराकामलकान्तपदावलीं शृणु तदा जयदेवसरस्वतीम् ॥ ३ ॥

कलायितुं कृत्वाः देवतः उपदेष्टुं इतोक्तिरित्याहुः । आर्तु-
विस्तीर्णतुं वक्तुम् ॥ १ ॥ तद्वत्तत्त्वं यथा । कृत्वायैवेति यः कृत्वा यतत
ताः आर्तुं कतिपयैरुक्तम् ।

अथ यन्मूर्तिपद्माद्यासुदेवरतिकथाकीर्तनं प्रतिलिखति वाग्देव-
तीति । वाग्देवतायाः चरणव्याः चरितेन जनायास्तत्त्वज्ञेन चित्रितं
चित्रितं चित्रितमेव वदन् वदन् तद्वत् तादृकः विविधविद्याविद्यारद
वक्तुः तदा पद्मावती चक्रवर्तीः चरणचारणेन पदवैभवा चक्रवर्ती
मन्त्रादिव चमपिकैश्वर्यं वक्तुम् इति भावः । विशेषतश्चेन चक्रवर्तीचरण-
व्यादेकाकारवर्तितं चित्रितम् । जयदेवकविः श्रीवासुदेवस्य श्रीनन्दस्य
रतिकेवः सुरतोदयः तस्य कथा कीर्तनं तत्त्वमेतम् एतं प्रबन्धं यन्म
करोति । केचित् पद्मावत्याः तदावस्थायाः नाट्यः चरणचारणचक्र-
चरणवैराग्यभूते चयेनचरणवैराग्यानिर्गन्तः वर्तते । इति पद्मावती-
चरणचारणचक्रवर्ती नाट्यमत्र इति भावः । इत्याहुः । वक्तुमिच्छन्
इतं श्रुत्वा वक्तुमिति वक्तुं तद्वत्ताजगौ इति वक्तव्यात् ॥ २ ॥

इदानीं कविर्यन्मन्त्रोक्त्याचष्टे यदीति । यदि हरिस्मरणे
लक्ष्मणमेव मनः चरन् वक्तुमिच्छे तदा विद्यावत्तदा इतिप्रवक्तुं
कुतूहलं कीदृशम् कस्योक्तुमवसानाभावात् तदा अधुराः नापुन्यै-
रुक्तव्यः मनोहरा इत्यर्थः कोकवाः कदुर्वा चरन् इत्यर्थः तदा
काला इत्याः पदानां सुप्रियत्वात्मां यावत्ततः वक्तुं तादृशीं

प्रथमसूत्रः ।

वाचः पञ्चवयत्यमापतिधरः सन्दर्भशुद्धिद्विरां
जानीते जयदेव एव ग्रन्थः छाज्जो दुक्कदुते ।
मृङ्गारोत्तरमतप्रमेयरचनेराचाज्जो गोवर्द्धन-
अर्ही कोऽपि न विद्युतः श्रुतिधरो धायो कविः आपतिः ॥४॥

अथ प्रथमप्रबन्धः ।

वाचपरागेण रूपकतावेन च नीयते ।

प्रलवपयोधिजले धृतवानसि वेदम् ।

विहितवहित्वचरित्रमखेदं

जयदेवस्य चरणाती वाचो पञ्चवयसि वाचत इत्येव । द्रुतविनिश्चितं
इत्थं द्रुतविनिश्चितमात्रं मभीक्षरादिति ज्ञेयमात्रम् ॥ २ ॥
अस्मिन् कविर्मिलनसन्दर्भेण आचार्योक्तं केवाचित् सन्दर्भोक्तम्-
अर्हीतराज्यं वन्द्येति वाच इति । अमापतिधरः तदाख्यः कविः वाचः
वाचार्थान् पञ्चवयसि विकारवति तत्सन्दर्भेण केवलं वाचादुत्तर-
पूर्वता इत्यर्थः । जयदेव एव न तु अन्यः कविरित्यर्थः श्रुतारोऽप्य-
अवच्छेदः । निरां वाचां सन्दर्भशुद्धिं विद्युदप्यन्तं जानीते ।
ग्रन्थः तदाका कविः दुक्कदुते इत्येवञ्च सन्दर्भस्य दूतेः दुक्कदुत्यात्
सुखेन बोधनात् छाज्जोः प्रबोधनीयः दुर्वोधनसि अन्यं सुखेन बोध-
यतीति बोधैः छाज्जते इति कवितार्थः । मृङ्गारोत्तराणि मृङ्गार-
रचयमानानि सन्ति अतस्तद्वानि ज्ञानि प्रमेयानि निश्चयानि तेषां रचनेः
कोऽपि कविः आचार्योक्तं जय सुतोर्गोपदेनस्य अर्ही वदत इत्यर्थः
न विद्युतः न विख्यातः आचार्यबोधनं हर तादृशं प्रबन्धं रच-
यितुमीडे इति भावः । तथा आपतिः क्षतिः भोवीकविः भोवीनामा
कविः श्रुत्या जयवयसि न तु आचार्यबोधनेन धरति मृङ्गातीति
श्रुतिधरः । वाचं कविर्बोधितं इत्यम् ॥ ३ ॥

४. अथ कविः पूर्वोक्तोक्तमन्तरं अन्यवयसिप्रबन्धनात्तु मन्-

केयव ! धृतमीनशरीर ! 'अय जगदीश ! हरे ! भ्रुवम् ॥
चित्तिरतिविपुलतरे तव तिष्ठति पृष्ठे

बहुधावतारकीर्तनरूपं बह्वचं दृश्यम् । श्रीकैरावरति प्रकरोत्यटि ।
हे केयव ! धृतं मीनशरीरं जगद्वरं येन तत्पुष्पस्यो त्वं विहितं
जतं वदितुं कथं कथं योतस्य चरितं यस्मिन् तत् तथा कथेदम्
कथं यथा तथा प्रकटयस्योपिच्छे कथान्नामानरागादि निमग्नमिति
मेव वेदं धृतवान् रचितवान् अतः हे जगदीश ! हे हरे ! त्वं
जगत्परीतृकथं चरितं कथयतारयन्मात्ररूपद्वयानि मायवरागेण कथय-
तामेव च गीतानि । अत्र च मायवरागेत्यत्र मायवगौड इति ।
पाठान्तरम् । अनयोर्वचनं संगीतदाभोटरे । यथा चित्तस्वभीषुष्यतः
वक्त्राद्यं सुकृष्टतः कृष्टवचनं बिरोटी वदति तथाकां प्रविशन् प्रदोषे
मायाधरो मायवराग एव । मतान्तरे तु मायवराग एव भैरवरागः
अप्यते । आदौ च मायवरागेन्द्रस्तो महावर्जितः । श्रीरामकथं
पदादु वै यद्वत्तत्तदनन्तरम् । चित्तोद्यमश्च कथोट एते रामाः 'प्रकी-
र्तिताः ॥ रूपं आदु द्रुतं कथारति । अहोवनपयिष्ठतविरचिते
वक्त्रोत्पारिजाले च मायवरागकथयसक्तं यथा

रि-भी तु कोनवी यम न-नी तीग्री च मायवे ।

बहुभावरौडकोदुप्यहे वरि आवांसोभिते ॥

वा व नि ध प ध नी ध व न व प न ना रि व । न्यवर्णवम् ।

व व पा ध नी व प न व न न ना रि वा व

वा न ना रि रि रि रि रि री व ।

य न न ना रि व व रि न व प ध नी ध व न

व व न न व व न ना रि रि रि वा ध नी

ध व न व व न ना व वा न ना ना रि रि

व नी वा नी ध व न व न ना व न ना ना रि रि व नी व वा ॥

रश्मि वाःवः वलीवमहरोकरम् ॥ १ ॥

धरविधरवकिचक्रगरिष्ठे ।

केयव ! धृतकच्छपरूप ! 'जय जगदीश ! हरे' ॥ २ ॥

वसति दशनमिच्छरे धरणी तव कम्पा

शशिनि कलहकलेव निमम्बा

केयव ! धृतशूकररूप ! 'जय जगदीश ! हरे' ॥ ३ ॥

तव करकमलवरे नखमद्भुतमुह्यं

दलितहिरण्यकशिपुतनुभङ्गम् ।

केयव ! धृतनरहरिरूप ! 'जय जगदीश ! हरे' ॥ ४ ॥

कलयसि विक्रमणे बलिमद्भुतवामन !

पदनखनीरजनितजनपावन !

चित्रितरिति । धृतं चक्षुष्यरूपं येन तत् चक्षुःश्रोत्रे
केयव ! चित्रिः दृष्टिशी धरण्या धरणेन बहुनेन यत् विषयचक्रं
कठिनीमूलत्वक्कम्पूः तेन गरिष्ठे सुहृदे विपुलतरे चित्रिभिर्वासे तव-
पृष्ठे तिष्ठति अतः हे जगदीश ! हे हरे ! त्वं जय एवं सर्वम् ॥२॥

वसतीति । हे धृतशूकररूप ! धृतं शूकररूपं वराहक रूपं
येन तत् चक्षुःश्रोत्रे । तव दशनमिच्छरे दन्तास्ते कम्पा परतो पृच्छी
शशिनि चन्द्रे निमम्बा कलहकला इव वसति । अन्वत् पूर्ववत् ॥ ३ ॥

तवेति । हे धृतनरहरिरूप ! धृतं नरहारीः सर्पिःशूलोः रूपं
येन तत् चक्षुःश्रोत्रे । तव करकमलवरे कलाम्बुजकोठे चक्षुःशूलोः
आयं बल ताडनं मर्दनं दक्षिणा विदारिवा हिरण्यकशिपीः चक्र-
राजक तनुः शरीरमेव शङ्कुः येन तत्पाभूतं यत् शोभते इति शेषः ।
कमलमेवमेव अमरदशनकाष्ठपरत्वात् चक्षुःशूलमिति शेषम् । इरा
भगवान् नारायणः सर्पिःशूलमेव हिरण्यकशिपुं नखविदार इति
इराचराकोटि अन्वत् पूर्ववत् ॥ ४ ॥

कलयसीति । हे कलयमानरूप ! धृतं वायव्यरूपं येन तत्

केशव ! हृतवामनरूप ! 'जय जगदीश ! हरे' ! ॥ ५ ॥

अस्त्रिष्वधिरमये जगदपगतपापं
अपयसि पयसि शमितभवतांपम् ।

केशव ! हृतश्वरुपतिरूप ! 'जय जगदीश ! हरे' ! ॥ ६ ॥

वितरसि दिक्षु रणे दिक्पतिकमनीयं
दशमुखमोक्षिबलिं रमणीयम् ।

केशव ! हृतरक्षुपतिरूप ! 'जय जगदीश ! हरे' ! ॥ ७ ॥

वक्ष्ये ॥ हे पदपञ्चोत्तरजनितजनपावन ! पदपञ्चात् जातेन नीरेण
गङ्गाजलेन जनितं जगन्मात्रं पावनं पवित्रता येन विष्णुपादोद्भवा
गङ्गेति कथ्यते अत एव हे अङ्गुतवामन ! अक्षौकिकयामनमूर्ध ।
विष्णुमन्त्रे पादपुत्रेण त्रिभुवननाम्नये कस्य विषयावशात् कारकाणि भव-
न्तीति सामान्यमाह्वात् कथ्यते तृतीयाविधानेऽपि अक्षिरक्षविषयया
वक्ष्यते । अक्षौकदेशराजं कथयति प्रतारयति । पुरा किल भगवान्
विष्णुजीवनरूपेण त्रिपादभूमिवाच्यत्वात् त्रिषोकाधिपतिं वक्षिं
प्रताप्यं त्रिषोकायम् इन्द्राय दत्तवानिति पौराणिकी भावात्प्राप्तव्येया ।
अत एव अङ्गुतेति वामनविशेषश्च औपदिहमित्यवम् । अन्त्यत् पुन-
रुक्तं ॥ ५ ॥

अस्त्रिष्विति । हे हृतश्वरुपतिरूप ! हृतं श्वरुपतेः परशुरामस्य
रूपं येन तत्त्ववक्ष्ये ॥ अस्त्रिष्वधां अधिरमये शोचितादये वयसि जने
अपगतानि पापानि वक्ष्ये तत् अत एव वक्षितः भवन्तं संसारस्य तापो
वक्ष्ये तदाभूतं जनत् अपवर्धितः । पुरा भगवान् भार्गवः पितृव्यावर्ध-
दीपितः एककक्षत्रिष्वङ्गानि निरुद्ध तेषां अधिरमयेन पितृन् तपसा-
भावात् तत्कालेन वा वक्ष्ये वक्ष्यताः तासु ज्ञानेन वाच्यवशोऽस्त्रिष्व
भवतीति पौराणिकी भावा । अन्त्यत् पूर्णम् ॥ ६ ॥

वितरतीति । हे हृतरक्षुपतिरूप ! हृतं रक्षुपतेः राक्षस्य रूपं
येन तत्त्ववक्ष्ये ॥ रणे दिक्पतीनाम् इन्द्रादीनां वयसोऽयं वाक्पतीनां

प्रथमसर्गः ।

वहसि वपुषि विग्रहे वसनं जलदाभं

हलहतिभीतिमन्वितवमुनामम् ।

केयव ! हतहलधररूप ! 'जय जगदीश ! हरे' ! ॥ ८ ॥

निन्दसि यद्यपिधेरहह ! श्रुतिजातं

सदयहृदयदर्शितपशुघातम् ।

केयव ! हतवृहयरीर ! 'जय जगदीश ! हरे' ! ॥ ९ ॥

न्यच्छनिवहनिधने कलयसि कारवातं

दिनु दयसु रमणीयं योभाकरं दयसुखस्य रावणस्य मोक्षवर्षि
दयसुखोपहारं वितरति ददाति यन्मत् पूर्ववत् । पुराजिह्व भगवान्
रामरूपेण रावणस्य दय विरतिं कृत्वा देवान् नन्दवान्नेति कथा-
लाभुषन्त्येव ॥ ७ ॥

वहसीति । हे हतहलधररूप ! हतं हलधरस्य वलरामस्य रूपं
येन तत्त्वम्बुद्धौ, त्वं विग्रहे युष्मि वपुषि जलदाभं नीलम् कत एव
हलस्य बाहुस्य हत्या आघातात् वा भीतिः तया मिलिता गाल-
पिता शरणागता इति भावः या वसना तस्या भा इव भादोमि-
यस्य तादृशं वसनं वस्त्रं वहसि धारयसि, वलमदृश्य नीलाम्बरत्वात्
वसनाजस्य च नीलवर्णत्वात् वसनस्य तत्वात्वेनोपमिति रिति बोध्यम् ।
अन्वत् पूर्ववत् ॥ ८ ॥

निन्दसीति । हे हतवृहयरीर ! हतं वृहस्य शरीरं येन तत्त्वम्बुद्धौ,
अहुरेति दयाकायकनन्द्यं सदयेन हृदयेन दर्शितं पशूनां घातो
यस्मिन् तद्योक्तं यद्यपिधेः कदम्बिधानस्य न तु अपराधस्य श्रुतिजातं
पशूनां हतं यजेत नावाकनेतेत्यादिकं वेदशास्त्रविरुद्धं निन्दसि कस्य
कर्त्तृत्वात् एव परवधर्मयोगात्सोदितत्वादिति भावः । अन्वत्
वसानम् ॥ ९ ॥

वहसीति । हे हतहलधररूप ! हतं हलधरस्य रूपं येन तत्त्वम्बुद्धौ,

भूमकेतुमिव किमपि करारम् ।

केयव ! धृतकस्त्रियरीर ! 'जय जगदीश ! हरे' ॥ १० ॥

जीजवदेवकवेरिदमुदितमुदारं,

मृगं सुखदं शुभदं भवसारम् ।

केयव ! धृतदग्धविधरूप ! 'जय जगदीश ! हरे' ॥ ११ ॥

इति गीतगोविन्दे प्रथमः प्रबन्धः ।

वेदानुहरति जगन्निवहते भूगोलमुद्विभ्रते

देव्यन्तारयते बलिं हन्तयते चक्रचयं कुर्वते ।

तं ज्ञेयानां वेदाद्यानां दुराचाराणां जनानां तयाचानां गोमांस-
खादको यच्च विद्वज् बह्व भावते । सर्वपापविहीनश्च ज्ञेयश्च इत्यभि-
धीयत इति, निर्विघ्नः समूहाः तेषां निधने निधनाद्यं निनि-
कार्यं सप्रसी भूमकेतुमिव जीवपातिसताराविशेषमिव किमपि
जनिवेषनीयं करारं भोजनं करारं कश्चिं जगदयि चारयति ।
कान्तसु समानम् ॥ १० ॥

जीजवदेवति हे धृतदग्धविधरूप ! धृतं दग्धविधं रूपं वेगं मृ-
गमुदी । हे केयव ! जगदीश ! हरे ! त्वं जय करोतु कर्षेण वत्सल ।
हे भक्तजन ! उदारं महार्थवृत्तं सुखदं शुभदं सत्याणावहं भवसा-
रंसारक चारम् रदम् उतारूपं जीजवदेवकवेः उदितं भाषितं
मृगम् ॥ ११ ॥

इति गीतगोविन्दे प्रथमः प्रबन्धः ।

अथ पुनः संक्षेपेण चरिताराम् उल्लिख्य ज्ञानेन पूर्णत्वं भक्त्या साङ्ग-
वेदानिति । वेदान् प्रबन्धजगन्निधयाम् अनुहरते जीवपातिसतारा-
निवहते कुक्षीयेन चक्रकते सत्यावहवाय दत्तकः भूगोलं भूगच्छकं
उद्विभ्रते दग्धनेन जह्नुं तोलयते वराकरुपाधिर्यः, देव्यं हिरण्य-
चयिषु दारयते कर्षेविहारयते कर्षिं कर्षवावेक्यः, बलिं देव्यपतिं

पौलस्त्यं जयते इत्थं कथयते कादम्बरमात्मन्यते
 के च्छास्त्रं जयते इत्याहतिज्ञते कथाय सुख्यवमः ॥ १२ ॥
 यथ द्वितीयप्रबंधः ।

गुर्जरीरामप्रतिपदताकाध्या जीवते ।

नितकमसाकुचमण्डल ! हुतकुण्डल ! ए
 कलितकलितवनमात् ! 'जय जय देव ! करे ! ध्रुवम्' ॥१॥

कथयते मतारयते वामनरूपयेत्यर्थः, कथायां जयं कथितं च-
 श्रवं कथंते भाग्यरूपयेत्यर्थः पौलस्त्यं रावणं जयते राजरूपयेत्यर्थः,
 इत्थं काकुत्थं कथयते भारयते वचनरूपयेत्यर्थः कादम्बरं दत्तं
 पशुनातविचारिणीवित भावः आत्मन्यते विचारयते वृक्षरूपये-
 त्यर्थः तथा च्छास्त्रं भूयं जयते नाथयते कथिरूपयेत्यर्थः अत एव दृष्ट
 आह्वाने व्यवहारान् करोतीति तथोक्ताव कथाय कथं भगवते वासु-
 धाय सुखं वचः । गार्हपत्यिर्ज्ञातं वचम् ॥ १२ ॥

नितेति । इत आरभ्य सप्तसु पद्येषु चर्चायि पदानि चण्णोप-
 नानानि । ए इति चण्णोपन सप्तवचनवचम् । नितं हुतं कलसायाः
 कुचमण्डलं कलकुलं येन तत्पञ्चुद्धी, हुते कुण्डले कर्णभूयं येन
 तत्पञ्चुद्धी, तथा कलसा हुता कलसा गुर्जरी वनमात् येन तत्-
 पञ्चुद्धी, हे देव करे ! जय जय चर्चायैव वचं क वचं क ॥ ॥

गुर्जरीरामविचारताकाध्या जीवते । इति पाठान्तरम् । गुर्जरी-
 रामकथयं वचा संजोतदानोदरे । श्यामा सुवैभो मयवदुनायां जंहु-
 चनपञ्चतलवाता । मुनेः करायां दधनीविभामं तन्मोक्षदा इति च गुर्ज-
 रीवम् ॥ इति । वृद्धीतवारिजाते च गुर्जरीरामकथयचक्रं वचा
 गुर्जरी वाचकोत्पञ्चावादीहे म-विद्विंता । म-विद्वन्मोक्षीयेता पैवत-
 विद वचरा । नात्मारकुर्णोयेता दाक्षिणाया प्रकीर्तिता ।
 म प उ व रि म रि व च नि च व च व प व व न व न रि च ।
 रि रि व च व च । म प व । म प च वा प ना रि व रि व च

दिनमणिमण्डलमण्डन ! भवखण्डन ! ए
 मुनिजनमानसहंस ! 'जय जय देव ! हरे !' ॥ २ ॥
 कान्तियविषधरगच्छन ! जनरञ्जन ! ए
 यदुकुलनलिनदिनेय ! 'जय जय देव ! हरे !' ॥ ३ ॥
 मधुमुरनरकविनाशन ! गरुडासन ! ए
 सुरकुलकेलिनदिनान ! 'जय जय देव ! हरे !' ॥ ४ ॥
 अमलकमलदललोचन ! भवमोचन ! ए

प ध ध नि प प ध ध प न प पा ग ना ग रि म रि रि स ध ध स
 ख । इति दाक्षिणात्यगौरीकण्ठम् । प्रथममङ्गरोत्तरम् ।

दिनेति । दिनमणे सूर्यस्य भवखनं भवखण्डति भूयवतीति तत्-
 सङ्ख्युद्धो ध्येतः सदा सविष्टमण्डलमध्यवसीति खरणात् । भव
 संसारं खण्डयति क्षिप्तमोति तत्सङ्ख्युद्धो, संसारमन्धरलोचन !
 मोक्षद दत्तव्यः तथा मुनिजनानां मानसं चित्तं मानसं तदाख्यं हर
 दय तल हरे ! जयहरपञ्चविधम् । अथ च तदाख्यं परममन्त्र-
 कण्ठम् । । अन्यत् समानम् ॥ २ ॥

काञ्चिरेति । काञ्चिं तदाख्यं विषधरं पञ्चनं गच्छयति दम-
 यतीति तत्सङ्ख्युद्धो, जनान् रञ्जयति क्षलोषयतीति तत्सङ्ख्युद्धो तथा
 यदुकुलान्धिव विनाशितुं पद्मानि तेषां दिनेयः सूर्यः तत्सङ्ख्युद्धो
 हे यदुर्वचनम् । दत्तव्यः, अन्यत् पूर्वम् ॥ ३ ॥

अध्विति । मधुस खरसं नरकस ते मधुमुरनरकाः तेषां विना-
 शन ! नरकः काशनं नरकं तत्सङ्ख्युद्धो, गरुडासन दत्तव्यः तथा
 सुराणां देवानां कुलं हरकुलं तल केचिः कण्ठविहारः तल विद्वान् ।
 कारण ! अकाराणां निधनेन तेषां यजुतोभयसाहिति भावः । अन्यत्
 समानम् ॥ ४ ॥

अमरेति । अमरे मण्डले जयखण्डे हर कोचने नरकं तत्सङ्ख्युद्धो

त्रिभुवनभवननिधान ! जय जय देव ! हरे ! ॥ ५ ॥

जनकसुताकृतभूषण ! जितदूषण ! ए

समरशमितदशकण्ठ ! जय जय देव ! हरे ! ॥ ६ ॥

अभिनवजलधरसुन्दर ! धृतमन्दर ! ए

श्रीमुखचन्द्रचकोर ! जय जय देव ! हरे ! ॥ ७ ॥

तव चरणे प्रणता वयमिति भावय ए

कुरु कृगलं प्रणतं जय जय देव ! हरे ! ॥ ८ ॥

श्रीजयदेवकवेरिदं कुरुते मुदम् ए

अथ सप्तारण्य भोषण ! सप्तारण्येष्टार दण्डैः तथा त्रिभुवनमेव
भवनं दृष्ट्वा तस्य निधानं निधिः सप्तारण्यरत्नमन्दरैः तत्सम्पुद्भी-
कान्तं स्वामम् ॥ ५ ॥

जनवेति । जनकसुतया सीतया कृतं भूषणं कथङ्कारः यथा
अथ वा जनकसुतायाः कृतं भूषणं येन तत्सम्पुद्भी, सीत कृतारण्यकार !
अथ वा कृतसीताकङ्कार ! जितः दूषणः दण्डकारण्यचरः तदाण्य-
राण्यविशेषः येन अथ वा जितं दूषणं दोषजननं कालं येन तत्-
सम्पुद्भी दूषणं जतिम् । अथ च दोषरहितं । तथा वन्दे मुने
वसितः नास्तिगः दण्डकान्ठो दण्डको येन तत्सम्पुद्भी, कान्तं स्वामम् ॥ ६ ॥

अभिनवेति । अभिनवः नवोदितः यः जलधरः कान्तुदः तद्वत्
सुन्दरः तत्सम्पुद्भीधने, धृतः कान्तुदः परमविशेषो येन तत्सम्पुद्भीधने
सहस्रनान्यथाये कान्तुदोदरकादिति भावः तथा चिताः कान्तुदः कान्त-
मेव कान्तुः तत्र चकोरः चन्द्रिवायामचक्रः पक्षिविशेषः तत्सम्पुद्भी,
कथङ्काराण्यधुपारिचिन्त्यैः, कान्तं स्वामम् ॥ ७ ॥

तवेति । तव तव चरणे प्रणता इति भावय चित्तम् अस्मान् तव
भक्तान् जायीहीत्यर्थः अतः तवतेषु अस्माकं कुलं कुलं, कान्तं
स्वामम् ॥ ८ ॥

श्रीति । श्रीजयदेवकवेः वदन् कथङ्कारा नीतिर्वचिन् तद्वत्

मङ्गलमुज्ज्वलगीतम् 'जय जय देव ! हरे' ! ॥ ८ ॥

इति द्वितीयप्रबन्धः ।

पद्मापयोधरतटीपरिरम्भसम्-

काश्मीरमुद्रितसुरो मधुसूदनस्य ।

व्यक्तानुरागमिव खेसदनङ्गखेद-

खेदाम्बुपूरमनुपूरयतु प्रियं वः ॥ १ ॥

अथ तृतीयप्रबन्धः ।

वसन्ते वासन्ती कुसुमसुकुमारैरवयवै-

र्धमन्तौ कान्तारि बहुविहितकल्याणुसरणाम् ।

मङ्गलं माङ्गलिकं प्रबन्धं सुदम् आनन्दं कुर्वते जनयति भङ्गाना-
मिति शेषः अन्त्यं समानम् ॥ ८ ॥

इति गीतगोविन्दे द्वितीयप्रबन्धः ।

पद्येति । पद्मायाः अङ्गाराः वा पयोधरतटी स्नानपरिवरः तस्य
परिरम्भणेन आबिज्जनेन कर्म बन्तु काश्मीरं कुसुमं शोभायः ततो-
परि दत्तमिति भावः । तेन मुद्रितं चिह्नितम् अत एव व्यक्तः रागः
प्रियानुरागः यत्न तादृशमिव तथा खेदम् यः अमङ्गल कामः तेन
यः खेदः सुरतायाश्च दम्बर्षः तेन खेदाम्बुपूरो वसन्तवसन्तौ यत्न
तथाभूतं मधुसूदनस्य नारायणस्य हरः वसुः व युक्ताकं प्रियं अमु-
पूरयतु विदधातु दम्बर्षः ॥ १ ॥ वसन्तवसन्तौ इत्यम् । तद्वत्त्वम् तथा
येन वसन्तवसन्तौ तभञ्जावसन्तौ ।

इत्यं मङ्गलमात्रं पद्मसुखापवति वसन्त रवि । वाचित् वस-
न्तौ वसन्ती वसन्ते कावे वासन्तीकुसुमेः माधवीपुष्पैरिव सुकुमारैः
सुकोमलैः अवयवैः उपचक्षितानिखनैः विशेषणे तृतीया । कान्तारै
दुर्गमे वसन्ति निविष्टे वसन्ते इत्यर्थः अमन्तौ, बहु तथा तथा विहितं

यमन्दं कन्दपेण्डुरत्रमितचिन्ताकुलतवा

सलदवाधां राधां सरसमिदमूचे सहचरो ॥ १ ॥

यमन्दरामकृपकताशीर्षां गीयते ।

सलितलवकुलतापरिशोषनशोमसमसयसमीरे

मधुकरनिकरकरम्बितकोविलकुलितकुञ्जकुटीरे ।

‘विहरति हरिनिद्रा सरसवसन्तो

गतं कल्यादुदरचं दृतीकथेन कल्यां कहरामाविन्दरचं । यथा ताम्
कतएव यमन्दम् यमन्दं कन्दपेण्डुरेण यमन्दरामादेन सविता वा
चिन्ता तवा याकृततवा याकृततवा यमन्तो वाधा पीडा यस्यास्योक्षां
राधाया रदं सरसं वचः कथं कतवती ॥ १ ॥ यम निहारिणीहलम् ।
तद्वचसं यथा रते रतेऽप्येवम् यम न यमनामः निहारिणी ।

यमन्दरामेण कृपकतायेन च गीयते । कृपकतया यतितायेनेति
पाठान्तरम् । यमन्दरामस्य कल्यां यथा संगीतदापोदरे । विशिष्ट
वक्तृश्रवणद्वयः पुनश्च विचं यतनतादुरेण । यमन्तु यथा यमन्तो-
मूर्तिर्नैतद्वचसः च यमन्दरामः । यथा च यमन्दमन्त्रो यथा । योयमन्त्राः
यमन्दरामे वायत् कल्याणनं हरेः । तावद् यमन्दरामस्य यमन्दनं
प्रतीक्षितः ॥

यमन्दरामकल्यां यथा संगीतयारिजाते कतम्

प्रहृज्जहिमूने ज्ञानो य-नो तोत्री यमन्तवे ।

ह रि त स व च नि च व नि ध य म प न न ना ।

त स व च नि ध ध क न प न ना न ना ।

ह रि त स व च ह रि त स व म ह रि त स नि ध

ध ध प न म न न न न न प न ध ध प न रि

व नि ध नि च क्ता । इति प्रातःकालीनः ।

सहितेति । हे यमि ! सवितार्ण कन्दरीयां कृपकृतार्ण
प्रतिशोभनेन संसर्गेण कोपयः हरिः यमन्दवरीरः यमनाच-

वृत्त्यति युवतिजनेन समं सखि ! विरहिजनस्य दुरन्ते ॥१॥
 भवम् ।

उन्नमदमदनमनोरथपथिक-

बधुजनजानतविलापे ।

अलिकुलसङ्कुलकुसुमसमूह-

निराकुलवकुलकलापे 'विहरति' ॥ २ ॥

सगमदसौरभरभसवशंवद-

नवदलमालतमाले ।

युवजनहृदयविदारणमनसिज-

नखरुचिकिमुकजाले 'विहरति' ॥ ३ ॥

वाङ्मयः वेन ताडये, बधुकराणां अमराणां निरहैः उन्नमैः करन्विताः
 निविता ये कोविदाः तैः कृतं कृतनृपितं कृतकृटीरं कृतादि-
 भटितवनमयं कुङ्कुमं यस्मिन् तत्राभूति तथा विरहिजनस्य दुरन्ते
 कतिहीनकरे दृष्ट करवद्वन्ते रवः प्रेमासुराणः तत् सङ्गिते रसो-
 दीपके वदन्ते हरिः कथं युवतिजनेन समं सखि विहरति श्रीकृति
 आत्मनि च ॥ १ ॥

उन्नमदेति । उन्नमदा कङ्कुमा जदनमनोरथाः आभाभिवासाः वेनां
 तादृशाः ये एभिवासां प्रवादिनां बधुजनाः तैः कवितः विवापः यत्न
 तनोते, तथा अलिकुलेः अमरवङ्कैः कङ्कुमा ये कुङ्कुमसमूहाः तैः निरा-
 कुलाः निःप्रेमेण आकुलाः आत्मा वकुलवशावाः यस्मिन् तत्राभूति
 वदन्ते इति शेषः आत्मसु वचनम् ॥ २ ॥

उन्नमदेति । उन्नमदक कङ्कुरिवावाः यः रमय वेनः अति-
 यत्न दृष्टवैः रमयो वेनदृष्टेयोरित्यवरः तस्य उन्नमदा आत्मना अकु-
 लारिहोति वाङ्मय तथा कृतना दृष्टवावाः एव कङ्कुमा वेनां ताडयाः

मदनमहोपतिकनकदण्ड-

रचिकेशरकुसुमविद्याये ।

मिलितमिलीमुखपाटलिपटल

कृतभरतृषविलामे 'विहरति' ॥ ४ ॥

विगलितलज्जितजगद्वलोकन

तकृषकदण्डकृतहामे ।

विरहितिकलनकुलमृणाजति-

केतकिदन्तुरिताये 'विहरति' ॥ ५ ॥

तथाहाः इहमेतां वक्षिन् तथामूने, तथा दुषकीनाम् मृदुषामां कुदय-
विहारणं मनः पीकृषं मनविमलं कामकर्मो मयः तस्य रचिः
कान्तिरिव रचिकेयं तादृशं किमुकानां वक्षामानां कर्म मनुष्य-
वक्षिन् तादृशे वरवचने दण्डक विमेषकम् अन्त्यं पूर्वम् ॥ ३ ॥

अद्वेति । मदनस्य मङ्गीयतेः राजः यः समकदण्डः कर्षवतिः
राज्ञः इच्छावरणादिति भावः । तस्य रचिरिव रचिकेयं तादृशः
केशरकुसुमानां कामकेशरपुष्पाणां विद्यायो वक्षिन् मयोक्ते मया
मिलिताः मिलीसखा भ्रमरा येषु तादृशैः पाटलिपटलैः पाटला-
कृतमैः कृतः कण्ठक कामक दण्डक विहारः चेतितं वक्षिन् तथामू-
ने वरवचने दण्डक विमेषकम् । अन्त्यं वचनम् ॥ ४ ॥

विगलितेति । विगलितं विगतं वक्षितं वक्ष्या भावे ऋः ।
येषां तादृशानां वचनक वनिचयोदीचत्वात् वक्ष्यावरणमृदुषामान-
विमेषः, कवतां समकलनामायुः कवचोद्यमेन हर्षनेन तदर्थैः मयै-
कदेशैः तदाकृतवक्षिः कृतः कृतः दुष्कविहारकदण्ड इति भावः । मय-
तादृशे, तथा विरहितिकलनकुलमृणाजति-
कल-कलनामाजतिरिव कलनितेयं तादृशैः केतकिदि- केतकि-

माधविकापरिमलसलिते
 नवमासतिजातिसुगन्धौ ।
 मुनिमनसामपि मोहनकारिणि
 तक्षणाकारणवन्धौ 'विहरति' ॥ ६ ॥
 स्फुरदतिमुक्तस्ततापरि-
 रम्भममुकलितपुलकितचूने ।
 हृन्दावनविपिने परिसर
 परिगतयमुनाजलपूते 'विहरति' ॥ ७ ॥
 श्रीजयदेवभणितमिद-
 मदयत् हरिहरणक्षुतिसारम् ।

कुसुमैः दन्तुरिता आग्रा आग्राः दिव्यं यत्नं तादृशे हरदण्डवन्धौ हृन्दावन-
 विषयेष्वप्युक्तं यमानम् ॥ ६ ॥

माधविकेति माधविकायाः परिसरेण वीरभेषजकृते मनोहरे
 कवितं विष्णुसुन्दरविश्वरः । नवाभिः अभिनवविकसिताभिः माध-
 तिभिः जातिभिश्च सुगन्धौ, यत्न एव मुनिमनसां तापवन्धेतवापि
 मोहनकारिणि मोहजनके तथा तद्वन्धनं यूनान् आविरहिष्यामिति
 भावः । तक्षणाकारणवन्धौ हेतुं विना कृतकारिणीत्यर्थः हरदण्डवन्धौ
 हृन्दावनं पूर्वोक्तं विषयेष्वप्युक्तं । यमानम् ॥ ६ ॥

स्फुरदिति । स्फुरन्तीनां विहङ्गमीनाञ्च क्षतिस्तत्त्वतायां माधवी-
 कृतानां हरिदण्डवन्धेन आविष्कृतेन सुकृतिताः सङ्घातसुकृताः यत्न-
 विव सुकृतिता कोपाङ्किता एव यूनान् रक्षायाः यत्नं तादृशे तथा परि-
 हरेषु हृन्दावेष्वेव परिसरा वङ्गमी वा यत्नना तथाः कस्यैः पूते पवित्री-
 कृते हृन्दावनविपिने हृन्दावनान्धवनान्धे हरदण्डवन्धौ हरिः श्रीकृतीत्या-
 नेन यत्नः ॥ ७ ॥

श्रीति । श्रीजयदेव भणितं श्रीजयदेवकविना उक्तं एदं यत्नना

समयसन्तसमयवनवर्चन-

मनुमतमदनविकारं विहरति ॥ ८ ॥

इति श्रीमतीश्वरिणी हरीवः प्रथमः ।

दरविगलितमल्लीवलिचक्षुत्पराग-

प्रकटितपटवासैर्वासयन् काननानि ।

इह हि दहति चेतः केतकीगन्धवन्धुः

प्रमरद्समवायप्रायवद्वन्धवाहः ॥ ८ ॥

उत्थोलगन्धगन्धमधुपञ्चाधूतपूताहुर-

क्रीडन्तीकिलकाकलीकलकलैरङ्गीर्षकण्ठज्वराः ।

मदनस्य काननस्य विकारो येन तत् कानोद्दीपकमित्यर्थः हरिचरचरोः
अतिः अत्यन्तमेव चारः परमार्थो यत् तदाभूतं चरैवः यः यत्नसमयः
तत् वनवर्चनम् उदयत् उदयं इति प्राप्नोतु । उदयति इति पठ्य-
न्तं न उदयतम् इति विवेकम् ॥ ८ ॥

इति श्रीमतीश्वरिणी हरीवः प्रथमः ।

अथ वनवास्युं वर्णयति इति । इह वनानि केतकीनां गन्धेन
कीरभाषितरचनेन बन्धुः कीररञ्जनः तथा मकरन् सुवचनान् प्रति-
भासन् यः कलकलवायः पञ्चवायः कान दन्धनः तत् प्रायवत् प्रायवद्वन्ध-
वतिमिव दन्धनः कलकलतिथयं कानोद्दीपकत्वादि भावः । गन्धवाहः
वायुः दरविद्वितानां दहद्विद्वितानां मल्लीनां वा वधुदः यतः
तासां परानाः कीरनरञ्जकेन वे प्रकटिताः क्रीडीकानाः मदनवास-
कवन्धुचक्षुर्विवेकाः तैः काननानि वाचयन् कुरभीकुरम्बु वन्धु चेतः विर-
हिष्वाप्निति येषः दहति हि वल्गायकत्वेन हिचन्द्रोदयधारके भाषिणी-
कलकलम् । ननकलकलुतेनं भाषिणीभोमिहोचैः । इति तत्त्वचक्षुः ॥ ८ ॥

वयति वल्लवाहराणां वयितमनदुःखद्वयं वर्णयति उन्मील-
इति । वयिचैः विरहिभिरिहार्थः ध्यानं कान्तावाः चिन्तनं तत्

नीयन्ते पक्षिकेः कथं कथमपि ध्यानावधानक्षण-

प्राप्तप्राप्तसमासमागमरसोक्तासैरमी वासराः ॥ १० ॥

अनेकनारीपरिस्थितिस्थ-
म-

स्य रत्नमोहारिविलासलालसम् ।

सुरारिमारादुपदं यन्मसौ

सखी समक्षं पुनराह राधिकाम् ॥ ११ ॥

दत्तः स्ववचनम् अभिविदेशः नञ् चोपे प्राप्तः अतुभूतः प्राप्तवशायाः
 कौस्तुभस्यायाः प्रियायाः वसानमपदिनं वक्तुमशक्तेन कृत्वापः वानन्तः
 वेः तत्ताभूतः वक्तिः कथावतसु प्रथरत्सु यत्तुनन्दु मकरन्दः
 नन्दोप कृतेः कोवुपे नधुपे व्याभूताः कल्पिताः ये सुताह्वरा यावत्त-
 त्तुवति तेषु कोवुता कोविकाता वावकीववसेः अतुभूतपुता-
 वत्तुदधिविषये वदुतीयाः अतुताः कथञ्चराः कोवपीडा येन
 नवीकाः कथी वावराः वावलादिवराः कथं कथयति अनित्यत्वेत्यर्थः
 नीचको वतिवाद्युते रत्नम्बः । इत्यमरः । दाहं वविशीहितम् ॥ १० ॥

[illegible]

राजधरीराजेश्वरपञ्चमनेत्रचन्द्रोदयेन च नीलनेत्रे कृष्णबाणेश्वरान्नमस्तु ।
 इत्युक्तं । राजधरीराजेश्वरपञ्चमनेत्रचन्द्रोदयेन च नीलनेत्रे कृष्णबाणेश्वरान्नमस्तु ।
 इत्युक्तं । राजधरीराजेश्वरपञ्चमनेत्रचन्द्रोदयेन च नीलनेत्रे कृष्णबाणेश्वरान्नमस्तु ।

अथ चतुर्थः प्रबन्धः ।

रामचरीरामकथनाख्यां नीयते ।

चन्दनचर्चितनीलकलेवरपीतवसनवनमाली

केलिवलम्बिकुण्डलमण्डितमण्ड-

यगम्भितगाली 'हरिहरि' मुग्धवधूनिकरे

विश्रासिनि विश्रसति केलिपरे । १ ॥

रामचरीरामकथनं यथा । रि-कोमला न तीव्रा वा न तीव्रतरश्च्युता ।
 अ कोमला नि-तीव्रा च स्वाता रामचरीति वा । चारोके न-नि-वर्णा
 क्तात् यांया पैतृमूर्च्छना ॥

अ हरि न प न ना रि च च रि न प न प प च च न
 रि च च नि ध प धा प ना न न प न न ना रि च च
 नि ध प न प ध च च रि च रि न प च न न ना रि
 च च रि न चा ध ध प न प प न प न ना रि चा
 च रि रि च रि न च रि न प न प प च न रि च
 च नि ध प धा प न न रि च । च रि च रि च चा ॥
 इति रामचरी । मातःकाकोया ।

चन्दनेति । के विद्याविधि विवचनशीले । केविना श्रीकृष्ण-
 चन्दुर्भा सविज्ञानकाख्या रत्ननिर्मित सर्वभूषणाभा सविज्ञानम् चन्द-
 नम् मण्डनम् चन्दोचन्दनम् यथा च । इया चितेन चन्दुर्भावेन
 प्रायते चोभते इति चित्तवाची, चन्दनेचर्चितम् चन्दुविभ्रं नीलं चके-
 नरं चरीरं यथा च तथा पीतं वसनं यथा च यथोक्तः वनमाली वन-
 कुण्डलवाक्यधरः हरिः इह चक्षिन् केलिपरे श्रीकृष्णे उन्मथवधि-
 करे उन्मरी चक्षुः केवलेति विवृणति । विद्याविनीतिपदं उन्म-
 थवधूनिकरे इत्यत्र विशेषणीनापि उक्त्यन्ते इति बोध्यं उन्मः उन्मर-
 चक्षुःचरीरवाक्यधरः ॥ १ ॥

विश्वे धामगुरुरङ्गनेन जनयन्मानन्दमिन्द्रीवर-
 त्रे श्रीश्यामलकीमलैरुपनयनङ्गेरनङ्गीतसवम् ।
 स्रष्टुन्दं व्रजसुन्दरोभिर्भितः प्रत्यङ्गमालिङ्गितः
 शृङ्गारः सखि ! मूर्त्तिमानिव मधो मुग्धो हरिः क्रीडति ॥ ८ ॥
 प्रयोक्तव्यसदभुञ्जकवलक्लेयादिवेशाचल-
 प्रालेयप्रवनेच्छयानुसरति श्रीखण्डगैलानिलः ।
 किञ्चित् खिग्धरमानमौलिमकुलान्यानोक्त्य हर्षोदया-
 दुन्मीलन्ति कुङ्कुमहरितकलोलालाः पिकानां गिरः ॥ ९ ॥

विशेषाविति । हे सखि ! अनुरङ्गनेन सलोपविधानेन विश्वेषां
 जगताम् आनन्दं जनयन् सखिः सुन्दरः मनोहरमूर्तिः हरिः
 मधो यस्यो रन्दोवराणां नीलोत्पलानां श्रेष्ठस्य इव श्यामकानि कोम-
 लानि सुतनाराणि तैः सङ्घैः अनङ्गीतसवं श्यामोद्भावं जनयन्
 पङ्कजम् व्रजसुन्दरोभिः अभितः समन्ततः स्रष्टुन्दं यथा तथा प्रत्यङ्गं
 प्रत्यङ्गवत् आलिङ्गितः आलिङ्गितः सन् मूर्त्तिमान् देहवद्भ्यः शृङ्गारः
 आदिरेव इव क्रीडति शृङ्गाररस्यापि श्यामवर्णत्वमुक्तं यथा श्यामो
 भवति शृङ्गारः वितोद्भावं प्रतीतिरिति प्रथमोक्तं विशेषश्च इव
 शृङ्गार इति पदस्यापि यङ्ग्यते इति बोध्यम् ॥ ८ ॥ शार्ङ्गं वविश्रो-
 दितम् इत्यम् ।

अतोऽति । अथ यस्यो रन्दोः श्रीश्यामलैरुपनयनङ्गेरनङ्गीतसवम्
 अनिकः पादुः पङ्कजैः पङ्कजसङ्घनतदङ्गोऽप्येव यः स भुञ्जताः सप्री
 तेषां यवलेन योऽपि यः स्नेहः तस्मादिह भुञ्जतानां पादुभोजितम्
 प्रसङ्गम् । भुञ्जतयवलेन विभक्त्याप्रयत्नोरत्नादिति भावः । प्रसङ्गेऽपि हिमेऽपि
 प्रसङ्गेऽपि अथवा जनसाङ्घेया विभक्त्याऽपि यवलेनार्थमिति भावः इत्येव
 विभक्त्यवयवः हिमावयवत् अतुसरति गच्छति यस्यो पादोऽपि वि-
 दितवर्तिनो यवसायसात् उत्तरम् गमनात् उत्तरे च हिमावयव

रसोच्चासभरेण विश्वमभूतामाभीरवासम्भवा-
मभ्यर्थं परिरम्भ निर्भरमरः प्रेमान्वया राधया ।

साधु त्वद्वदनं सुधामयमिति व्याहृत्य गीतकृति-

व्याजादुद्घटचुम्बितस्मितमनोहारी हरिः पातु वः ॥ ११ ॥

इति श्रीगीतगोविन्दे बालोद्घातोदरो नाम प्रथमः सर्गः ।

स्वितेरिवसदप्रेसा । किञ्च किञ्चानि कोमलानि रसाधानां व्याजानां
कीदृशं पिच्छरेषु यानि सुकुषानि तानि व्याजोक्त्य दद्याद्दभौदयात्
व्यामन्दोदयात् पिक्वानां कोकिलानां कुङ्कः कुङ्करिति वक्ता व्याजक्रमधुरा
उत्तमानां अत्युन्नाः गिरः वाचः उन्नीयानि उद्गम्यन्ति ॥ १० ॥ यादृ-
चविक्रीडितम् वृत्तम् ।

अस्मिन् सर्गप्रभातौ कथोपक्रमसुखं भक्तान् आश्रिप्तांश्चेत्तरङ्गवक्त्राद्
रासिति । प्रेमान्वया प्रेम्णया अतुरागेण अन्वया इतस्तानया रत्नच-
राधया अन्वयौ रासोच्चासभरेण रासोत्सवान्धातिशयेन हेतुना
विश्वमभूतां विहासिनीनाम् आभीरवासम्भुवां गोपाकुमारानां मध्ये
अभ्यर्थं समीपे निर्भरं नादं वक्ता तथा हरः इरेति शेषः । परि-
रम्भ आश्रित्य त्वद्वदनं तव मुखं साधु सुधामयं पीयूषपूर्णेति गीत-
कृतिव्याजात् नामप्रबंधाश्रयेन व्याहृत्य उक्ता उद्घटम् अतिनालं
चुम्बितः अत एव अतिेन अदुषन्द्वारेण मनोहारी हरिः वः वृक्षान्
भक्तानिति भावः । पातु रक्षतु रत्नमयः ॥ ११ ॥ यादृचविक्रीडितम्
वृत्तम् ।

इति श्रीगीतगोविन्दे बालोद्घाते बालोद्घातोदरो नाम प्रथमः
सर्गः ॥

द्वितीयः सर्गः ।

अक्ले शंकेश्वरः ।

विहरति वने राधा साधारणप्रणये हरौ-
विगलितनिजोत्कर्षादीर्घाविशेन मतान्यतः ।
काचिदपि लताकुञ्जे गुञ्जन्मधुव्रतमण्डली
मुखरशिखरं लीना दीनाप्युवाच रहः सखीम् ॥ १ ॥

अथ पञ्चमः प्रबन्धः ।

गुर्जररीरण्ये रूपकतालेन च गीयते ।

सखरदधरसुधामधुरध्वनिमुखरितमोहनवंशं
चलितदृगञ्जलचञ्चलमौलिकपोलबिलोलवतंसम् ।

विहरतीति । हरौ कण्ठे साधारणः अपरनारीसमानः प्रणयो
यस्य तदाभूते वने विहरति अपरनारीषु यादृशं प्रेम राधाया अपि
तादृशमेव वितन्वति सति राधा विगलितनिजोत्कर्षात् निजे पश्यो-
त्कर्षादित्यर्थः हेतोः दीर्घाविशेन अर्वाङ्मुख्युत्तया दीना दुःखिता अपि
कथ्यतः कथ्यन्ति काचिदपि गुञ्जन्मधुव्रतः ये मधुव्रताः अनराः तेषां मण्ड-
लीभिः अर्थोभिः मुखरं वदितं शिखरम् अपमानः यस्य तादृशे
लताकुञ्जे लीना तिरोहिता सती रहः एकान्ते सखीम् उवाच । हरि-
लीलम् । न सखरदधरः मधुरदधरैर्हरिणी मता । इयि तल्लव-
णम् ॥ १ ॥

गुर्जररीरण्ये रूपकताले न च गीयते । रूपकताले इत्यत्र यति-
तालेनेति यावन्तरम् ।

सखरदधरः । हे सखि ! मयं मनः कर्तुं सखरता सदुत्पन्नता अधर-
सुधया मधुरेण ध्वनिना करेण सखरितः पूरितः मोहनः मनोहरः
वंशो वैकुण्ठाद्यविशेषो येन तादृशं चरितं दृग्गन्तः अपाङ्गदर्शनं

“राशे हरिमिह विहितविज्ञासं

स्मरति मनो मम स्ततपरिहासं ‘भवम्’ ॥ १ ॥

चन्द्रकषादमयशिशुष्यकमण्डलबलयितकेयं

प्रचुरपुरन्दरधनुरनुरञ्जितमेदुरमदिरसुवेयं “राशे” ॥ २ ॥

गापकदम्बनितम्बवतीमृगकुम्बनलम्बितलोभम् ।

बन्धजीवमधुराधरपद्मवमज्जमितकितयोभं “राशे” ॥ ३ ॥

विपुनपुनकभुजपद्मवस्तवितवत्तवमुवतिसहस्रम् ।

करचरणोरसि मणिमगभूषणकिरणविभ्रितमिस्त्र “राशे” ४

यस्य सः वक्ताऽहं हरिः स्वर्गः, चन्द्रकषादोऽसिः मेघरो यस्य सः तथा
कमण्डलवोर्विखोवो चण्डो वतसो कुण्डले यस्य सः ततस्तद्व्याप्तं यदानीं
कर्मधारयः । तद् इह राशे विहितः स्ततः विज्ञासो वेन तादृशं तथा
स्ततः परिहासो वेन तयोक्तं हरिं स्मरति ॥ १ ॥

चन्द्रकषेति । चन्द्रकषा विचित्रवर्णेन चादृशा मनोभेन मयूर
शिशुष्यकानां शिशुपुष्पानां मण्डलकेन वस्तवितः संकमितः केयो
यस्य तादृशं स्तत एव प्रचुरेण विखोर्णेन पुरन्दरधनुषा वक्रधनुषा
अनुरञ्जितः भूषितः मेदुरः स्निग्धः यः सदिरः मेघः तदस्य सुन्दरः
वेयः यस्य तदाभूतं राशे हरिमिहोऽसि योज्यम् ॥ २ ॥

मोहेति । गोपकदम्बस्य आनीरकुण्डला या नितम्बवन्तः प्रमत्त-
नितम्बाः कानित्यः तादां सुखकुम्बने कश्चित् कानितः कोमः यस्य
तं बन्धजीववत् मधुरः कधरः पद्मव एव यस्य तयोक्तं तथा चन्द्र-
विता विज्ञासिता कितेन चन्द्रकषादोऽसि कोभा यस्य तादृशम् अन्यत्
सूत्रेण ॥ ३ ॥

विपुलेति । विपुलाः प्रभूताः पुष्पाः रोमोद्गमना यवोष्णाभ्यां
भुजपद्मराश्यां वस्तवितं व्यावृत्तं बहुवचुरतीनां गोपाङ्गनानां
वृक्षं वेन तयोक्तं तथा करचरणोरसि इत्यप्रद्वन्द्वि स्वितादासिति

जलदपटलचलीदिन्दुविनिन्दकचन्दनतिलकललाटम् ।
 पीनपयोधरपरिसरमर्दननिर्दयहृदयकपाटं “रासे” ॥ ५ ॥
 मणिमयमकरमनोहरकुण्डलमण्डितगण्डमुदारम् ।
 पीतवसनमनुगतमुनिमनुजसुरासुरवरपरिवारं “रासे” ॥ ६ ॥
 विशदकदम्बतले मिलितं कलिकलुषभयं शमयन्तम् ।
 मामपि किमपि तरङ्गद्वन्द्वदृशं मनसा रमयन्तं “रासे” ॥ ७ ॥
 श्रीजयदेवभणितमतिस्तुन्दरमोहनमधुरिरूपम् ।

* शेषः मणिगण भूषणानां रत्नावहाराणां विरचयेन विभिन्नं निरा-
 जतं तनिकम् अलङ्कारः येषु तथाभूतम् । अन्यत् पूर्ववत् ॥ ४ ॥

जलदेति । जलदानीं मेघानां पटले समूहे चकन् यः रज्जुः चन्द्रः
 तस्य विनिन्दकं चन्दनतिलकं कलाटे यस्य तं तथा पीनयोः विधा-
 नयोः पयोधरयोः स्तनयोः यः परिसरः पर्जन्यभागः तस्य नर्दने
 निर्दयं हृदयकपाटं कपाटवत् विस्तीर्णं हृदयं यस्य ताडयन् ।
 अन्यत् समम् ॥ ५ ॥

चक्षिमेति । चक्षिण्याभ्यां रत्ननिर्मिताभ्यां मकरमनोहराभ्यां
 मकराकृत्या मनोहराभ्यां कुण्डलाभ्यां मण्डितौ शोभितौ तच्छौ यस्य
 तम् उदारं महाशुभावं पीतवसनं पीताम्बरं तथा अनुगताः स्तनयः
 अनुगाः स्तनवाः सुराः असुराश्च वराः कीडाः परिवाराः यस्य
 तथाभूतम् । अन्यत् स्वानम् ॥ ६ ॥

विशदेति । विशदकदम्बतले निर्मले पीततटतले निक्षिप्तं, स्थितं
 कलिकलुषभयं यमदण्डं कलिकलितपापतापहरनिन्द्यः तथा चिन्तयि-
 त्वादिचक्षुषीं यथा तथा तरङ्गानीं विशङ्कनीं मनकदम्बकावदपिः
 शक्तिम् ताडयेन मनसा कावपि रमयन्तं हृदयस्तथा यथा यच्च
 विहरन्निन्द्यः । अन्यत् स्वानम् ॥ ७ ॥

पीति । श्रीजयदेवेन भणितम् उक्तम् अतिस्तुन्दरं मोहनं

विचारयन्मरुतं प्रति सम्पति पुष्पवतीमनुकूपम् 'रासे' ॥८॥

इति पञ्चमः प्रपञ्चः ।

गणयति गुणयामं त्वामं भ्रमादपि नेहते
वहति च परीतामं दोषं विमुञ्चति दूरतः ।
युवतिषु चक्षुष्ये कृष्ये विहारिणि मां विना
युनरपि मनो वामं कामं करोति करोमि किम् ॥ १ ॥

अथ षष्ठः प्रपञ्चः ।

माहवरागेण पद्मतापीतालेन च गीयते ।

निभृतनिकुञ्जगृहं गतया निशि रहसि निलीय वसन्तं
चकितविलोकितासकलदिशा रतिरभसभरेण हसन्तम् ।

मनोहरं नृपदिपोः श्रीतन्त्राय कृषं वसति पुष्पवती भञ्जोर्वा इति-
श्वरचयोः मरुतं प्रति अनुकूपम् अनुकूपं भवतु इति शेषः । अन्त्यम्
वसानम् ॥ ८ ॥

इति श्रीतन्त्रायिन्द्रे पञ्चमः प्रपञ्चः ।

मणवतीति । हे वणि ! कृष्ये युवतिषु मोघाङ्गनासु चमनी
स्युरनी वसन्ता रिरंवा वसन्तादये चत एव मां विना विहारिणि
रमयाये कपीलार्थः मम वापम् अवाधं मनः युनरपि कामं कृष्यामि-
कामं करोति तथा हि गुणयामं कृष्येण गुणवपूषं मणवति विहा-
रयति, भ्रमादपि भ्रमं विचारयन् न नेहते न विचारतीत्यर्थः परी-
तोषं तदुत्तरायेन इति शेषः विमुञ्चामन्दं वहति तथा दोषं मद्-
वद्विजितमपराधं दूरतः मुञ्चति हरिहरति न मणवतीत्यर्थः किं
करोमि माहवत्या मतिरिति भावः ॥ १ ॥ हरिणीवृत्तम् ।

माहवरागेण पद्मतापीतालेन च गीयते ।

निभृतनिकुञ्जगृहं गतया । हे वणि ! निभृतं निभृतं यत् निकुञ्ज-
गृहं वतादिवेष्टितवनकूपं स्थानं गतया, मन्त्रे काये वा मनोरमे;

“सखि हे ! केशिमधुनमुदारं रमय मया सह

मदनमनोरथभावितया सविकारं” ध्रुवम् ॥ १ ॥

प्रथममभागमलज्जितया पटुचाटुशतैरनुकूलम् ।

मृदुमधुरस्मितभाषितया शिथिलीकृतजघनदुकूलं ‘सखि हे’

किमलयशयननिवेशितया चिरमुरसि ममैव शयानम् ।

कृतपरिरम्भचुम्बनया परिरम्भ कृताधरपानं ‘सखि हे’ ॥ ३ ॥

अभिधातः कामविषयिणीत्या इत्यर्थः तस्मिन् भावः आवेशः आद्या
जातः इति तथोक्ता अद्य जाते इति प्रत्ययः । तथा तथा चक्षितं
वशम् यथा तथा विद्योक्ता इष्टा वक्षसा दिक् यथा तादृश्या मया
सह निशि, दालौ एकानो निवीव आत्मानं संगोष्ण वसन् स्थितं, रतौ
शृङ्गारे यः रमयः आवेशः तस्य भरेण आतिशयेन सविकारं
काव्येण भावान्तरगतम् उदारं मधुरं यथा तथा दुकूलं केशिम-
धुनं केशिनामासुरच्छन्दं कण्ठं रमय रतिं कारय ॥ १ ॥

प्रथमेति । प्रथमः आद्याः अभूतपूर्वं इत्यर्थः । यः कः । मः
तेन चक्षितया तथा मृदु मधुरं क्षितं तस्मिन् तादृशं भाषितं वचनं
वक्ष्याः तथाभूतया भवेति शेषः पटुनि निपुणानि मनोहरव्यसनी-
भीत्यर्थः दालि पाट्नां प्रियवादाणां वृत्तानि तेः अदृक्चुम्ब-
नमुच्यमानं कृताधरपानं यः अभव्येति वादिनित्यर्थः यथा शिथिली-
कृतं स्थितं जघनात् दुकूलं वचनं येन तादृशं कल्पयति शेषः ।
आद्यन् वचनम् ॥ २ ॥

किञ्चनवेति । किञ्चनवशयेन पञ्चवक्ष्याणां निवेशितया शशि-
तया तथा कृतं परिरम्भम् आचिक्कनम् चुम्बनम् यथा तथाभूतया
भवेति शेषः । चिरं बहुवचनं ममेव चरति वक्षति वचनम् तथा
परिरम्भ आचिक्क कृतम् अधरपानं येन तथोक्तं कल्पयति शेषः ।
आद्यन् वचनम् ॥ ३ ॥

अमलसनिमोक्षितलोचनया पुनकायनिलसितकपोलम् ।
 अमजलक्षितकलेवरया वरमदनमटादतिलोचम् 'सखि हे' ॥ ४
 कोकिलकलरवकुञ्जितया जितमनसिजतन्त्रविचारम् ।
 अयकुसुमाकुलकुस्तलया नखलिखितघनस्तनभारम् 'सखि हे' ॥ ५
 चरणरणितमणिनूपुरया परिपूरितसुरतवितानम् ।
 मुग्धरविमृदलमेखकया सकचयङ्गचुम्बनदानम् 'सखि हे' ॥ ६ ॥

अथवेति । अथमेव सुरत सुखजनितेन निषीदिते विमोचने
 यस्याः तया तथा अमजलेन खेदाच्च या विक्तं कलेवरं यस्याच्चादय्या
 मयेति शेषः । पुनकायां रोमच्छर्पायाम् आवल्ल्या अग्रेणा चुम्बनादिति
 भावः । लिखितो कपोलो गच्छति यस्या त तथा वरमदनेन अतिप्रहृ-
 कामेन यो मदः विकारविशेषः तस्मात् अतिलोचं मेमं प्रति अति-
 मृदुलानित्यर्थः कल्पमिति शेषः । अन्यत् पूर्ववत् ॥ ४ ॥

कोकिलेति । कोकिलस्य कलः मधुरः यः रवः तदत् कुञ्जितं
 भाषितं यस्याः मधुरभाषिण्या इत्यर्थः, तथा अयानि निधुवनलोचनया
 विष्णुतानि कुसुमानि वेद्यः तादृशाः आकुलाः बन्धनराहित्यात् इत-
 स्ततो विधिप्राः कुलगाः केशाः यस्या तथाभूतया मयेति शेषः, जितः
 मनसिजतन्त्रस्य कामशास्त्रस्य विचारः येन तं कामशास्त्रविचारे सर्व-
 जयिनिमित्तवर्धः, तथा मन्त्रैः लिखितो अङ्कितो जनयो सावययोः
 क्षमयोः भारी विकारो येन तथोक्तं कल्पमिति शेषः । अन्यत्
 समानम् ॥ ५ ॥

चरयेति । चरकयोः पादयोः रञ्जितो मणिनूपुरौ यस्याः तथा
 तया सुखराः बन्धायमाना नितम्बचाक्षनादिति भावः । तथा विष्ट-
 क्कया अयथास्मिता मेखका रचना यस्याः तथा मयेति शेषः, परि-
 पूरितम् कलेवरतः कृतः सुरतवितानः निधुवनव्यापारः येन तं तथा
 सकचयङ्गं मेखयङ्गचुम्बनं चुम्बनदानं यस्या तथोक्तं कल्पमिति । अन्यत्
 पूर्ववत् ॥ ६ ॥

रतिसुखसमयरसालसया दरमुकुलितनयनसरोजम् ।

निःसहनिपतिततनुलतया मधुसूदनमुदितमनोजम् सखिहे ७

श्रीजयदेवभणितमिदमतिशयमधुरिपुनिधुवनशीलम् ।

सुखमुत्कण्ठतराधिकया कथितं वितनात् सलीलम् सखिहे ८

इति षष्ठः प्रपद्यः ।

हस्तस्त्रस्ताविलासवंशमनृजुभ्रूवक्षिमद्वल्लवी

हन्दात्सारिदमन्तवीक्षितमतिस्वे दार्द्रगण्डस्थलम् ।

मामुद्दीप्य विलम्बितस्मितसुधामुग्धाननं कानने

गाविन्दं व्रजसुन्दरोगण्डतं पश्यामि हृष्यामि च ॥ १ ॥

इतीति । रतिसुखसमये यः रसः चेतसो द्रवीभावः, तत्र अल-
सया निवेद्यया अतएव निःसहम् अघाट्यं यथा तथा निपतिता
तनुर्जता इव यस्याकाशाभूतया अवेति योज्यं दरमुकुलिते ईषत्
सहिते नयने सरोजे इव यत्नं तादृशं कथितः प्रहङ्गः मनोजः कान-
नस्य तथाभूतं मधुसूदनम् । अन्यत् यथा वल्लभनीयम् ।

अति । श्रीजयदेवेन भणितम् इदम् उत्कण्ठतया कृष्णप्राप्ता-
दुत्सुक्या राधिकया कथितं सखीकं सखिसासम् अतिशयम् अतिमानं
मधुरिपोः लक्ष्य्य यत् निधुवनं सुरतं तस्य शीलं चरितं सुखं
भक्तानामिति शेषः । वितनात् विदधात् । अन्यत् पूर्ववत् ॥ ८ ॥

इति श्रीगीतगोविन्दे षष्ठः प्रपद्यः ।

इतीति । इदानीं वक्ष्यामीताया राधाया गोपाकुमारतं कृष्णं
दृष्ट्वा कृत्स्नरिवम् । हे सखि ! कानने व्रजसुन्दरीमण्डितं अल-
कवः कुटिला अप्रसूतः अप्रसूताः विद्युन्ते यास्यं तादृशः वा
यत्नः गोपाकुमाराः तासां हन्तः समूहैः कृत्यारी कृत्यिप्र सप्तं
कानो यस्याम् इत् सङ्कटाद्यं यथा तथा दन्दकः । ईक्षितं दण्डनाथं
मर्त्यमाने न प्रपद्यः । अतएव मासुद्दीप्य विलम्बितया विशेषकस्या-

दुरालोकस्तोकस्तवकनवकाशकलतिका-
विकाशः कामारोपवनपवनोऽपि व्यथयति ।
अपि भ्राम्यद्दृष्ट्वीदृशितरमणीया न मुकुल-
प्रसूतिस्तानां सखि ! शिखरिणीयं सुखयति ॥ २ ॥
माकृतस्मितमाकुलाकुलगलहस्मिन्नमृतामित-
भ्रूवल्लीकमलौकदर्शितभुजामूलार्धदृष्टस्तनम ।
गोपीनां निभृतं निरीक्ष्य दयिताकाङ्क्षधिरं चिन्तयन्
अन्तर्मुग्धमनोहरं हरतु वः क्षीयं नवः केशवः ॥ ३ ॥

इति अक्षयशेखरयो नाम द्वितीयः सर्गः ।

युक्त्या शिखरिणीया सप्रवन्मुरकिनेत्यर्थः, सखिः मनोहरम्
आननं सुखं यद्यतम्, अतिस्मितेन मङ्गलप्रभितेनेति शेषः । आर्द्र-
गण्डप्यक्तं वक्ष्यते तथाभूतं तथा कृपाभ्यां सखाः विश्वदः विकाशभयः
मोहभवेत्युक्तं तथोक्तं गोविन्दं पश्यामि हृद्यामि आनन्द्यातिशय-
मनुभवामि च ॥ १ ॥ आर्द्रमविक्रीडितम् इत्यम् ।

विरहव्याकुलतां दर्शयति दुरेति । हे सखि ! व्यथयति दुरालोकः
दुर्दर्शं सहोपकल्पं इति भावः । कोकलावकः कल्याणगुणः यस्याः तादृशी
नवका अभिनवा अयोवकतिका तस्या विकाशः तथा कामारवृक्ष-
सपवनं कामारोपवनं मध्यपद्वीया वनायः शरोदरवृक्षितसपवन-
मित्यर्थः, तस्य पवनोऽपि व्यथयति तापयति कामोत्तेजनादिति भावः ।
तथा भ्राम्यन्तीनां भ्रष्टीनां दृष्टितैः सुश्रितैः रमणीया मनोहारिणी
शिखरिणी प्रथमापभागा इयं चूतानां व्यापार्यां सङ्गवप्रकृतिः यदि
न सुखयति अपि ह तापयत्येवेत्यर्थः अन्तर्हीनत्वमादिति भावः ॥ २ ॥
शिखरिणी इत्यम् ।

वाङ्मनेति । गोपीनां वाङ्मनं वाभिप्रायं शिवं सदुदाहो
वक्षिष्ये तत्, वाङ्मनाङ्गम् अक्षयशेखरं तथा तथा नवतः केशवः

अथ तृतीयः सर्गः ।

मुग्ध मधुसूदनः ।

कंसारिरपि संसारवासनावहृष्टलाम् ।

राधामाधाय हृदये तत्त्वाज व्रजसुन्दरीः ॥ १ ॥

व्रतस्तस्यामनुसृत्य राधिकामनङ्गवाणव्रणखिन्नमानसः ।

कृतानुतापः स कलिन्दनन्दिनीतटान्तकुञ्जे निषसाद माधवः २

अथ सप्तमः प्रबन्धः ।

धर्मज्ञाः बहुशेषा यज्ञिन् तत् धर्मज्ञाः सयताः कथा इत्येवम् । उद्धा-
सिता तरङ्गिता कुटिखिता भ्रूवद्धी यज्ञिन् तत् अशोकं सव्याजं
यथा तथा ददितं भुजामूलं बाहुमूलं यज्ञिन् तथा अङ्गं ददः स्तनौ
यत् तत् यथा तथा निभृतं गोपस्थानं निरीक्ष्य कान्तः सन्निवि-
मनोहरं यथा तथा चिन्तयन् तथा ददितं प्रियं ताभिः सह सुरत-
व्यापारमित्यर्थं, आकाङ्क्षति अभिषमतीति तथोक्तः नवः नवीनं केशवः
यः युष्माकं चिरं क्लेशं हरतु इत्यन्वयः ॥ १ ॥ शार्ङ्गं विलिखितम् ।

इति श्रीगीतगोविन्दे महाकाव्ये अष्टमोऽध्याये श्रीकृष्णोत्तमोऽङ्कः ।

अस्मति कल्पस्यापि विरहं वर्धयति कंसारिरिति । कंसारिः
कल्पोऽपि कृदन्ते संसारवासनावर्गं यः यन्मः तस्य अङ्गुलीं कौटिल्यु-
द्धासिनीं राधाम् आश्रय निवेष्ट्य व्रजसुन्दरीः अस्या इति शेषः
तत्त्वाज ॥ १ ॥ इत्यम् अष्टमः ।

इत इति । यः माधवः कलिकुलं कामलं बाधेन विधत्तं मानसं
यस्य तथाभूतः सन् इतस्ततः तां राधाम् अतुल्यं अन्विष्य कृतः अनु-
तापः पश्चात्तापः येन तादृशः कथयन् तां अन्विष्यतयानिति वृत्तान्त-
कथनात् सन् वलिन्दस्य कल्याणं नन्दिनीं यद्वना तस्य तटान्ते कुञ्जे

गुञ्जरीरान्प्रतिमच्छताब्धां नीयते ।

मामियं चलिता विलोक्य हतं बध्निचयेन
सापराधतया मयापि न वारितातिभयेन ।

“हरिहरि हतादरतया गता सा कुपितेव” ७ वृम् ॥ ३ ॥

किं करिष्यति किं वदिष्यति सा चिरं विरहेण ।

किं जनेन धनेन किं मम जीवितेन गृहेण ‘हरिहरि’ ॥ ४ ॥

चिन्तयामि तद्वाननं कुटिलम् रोषभरेण ।

शोणपद्ममिवोपरि श्रमताकुलं श्रमरेण ‘हरिहरि’ ॥ ५ ॥

तामहं हृदि सङ्गतामनिशं भृशं रमयामि ।

किं वनेऽनुसरामि तामिह किं हया विलपामि ‘हरिहरि’ ॥ ६ ॥

प्रान्ते बभूव कुञ्जं हतादिपिहितस्वानं तत्तु निषेधाद् उपविष्टः ॥ २ ॥

प्रेमस्त्विति हतम् ।

गुञ्जरीरान्प्रतिमच्छताब्धेन च नीयते ।

भाविति । एवं राधा बभूवां मारीयां निचयेन बध्निचयेन हतं मां
विलोक्य चलिता, मयापि सापराधतया सापराधित्वेन अतिभयेन अति-
भीतेनेत्यर्थः गता न वारिता, हरि हरि इति अहतापव्यग्रकमव्यग्रम् ।
तस्मात् वा हतादरतया अनादरवयात् कुपितेव सङ्गतामनियेन गता ॥ ३ ॥

चिन्तिति । सा चिरं विरहेण दीर्घेन वदिष्येदेन किं करिष्यति,
किं वदिष्यति । तथा विनेति चञ्चाह्वयं तथा विना मम जनेन
वा धनेन किं ? (किं बद्धना) जीवितेन गृहेण गृहावस्थानेन वा
किं ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः ॥ ४ ॥

चिन्तयामितीति । रोषभरेण कोपातिचयेन कुटिले कुपिते भृशं
यत्किञ्च तादृशं तस्याः राधाया आननं उपरि श्रमता श्रमरेण आकुलं
मोहं रङ्गवर्चं पश्यन्निव चिन्तयामि सञ्चारयामि ॥ ५ ॥

तामिति । अहं हृदि सङ्गतां हृदयस्थानित्यर्थः तां राधायु-

तन्वि ! खिन्नमसूयया हृदयं तवाकलयामि ।

तव वेद्यं कुतो गतासि न तेन तेऽनुनयामि 'हरिहरि' ॥ ७ ॥

दृश्यसे पुरतो गतामबमेव मे विदधासि ।

किं पुरेव ससम्भ्रमं परिरम्भयं न ददासि 'हरिहरि' ॥ ८ ॥

क्षम्यतामपरं कदापि तवेदृशं न करोमि ।

देहि सुन्दरि ! दर्शनं मम मन्मथेन दुनोमि 'हरिहरि' ॥ ९ ॥

वर्णितं जयदेवकेन हरेरिदं प्रणतेन ।

केन्दुविलसमुद्रसम्भवरीङ्गिणीरमणेन 'हरिहरि' ॥ १० ॥

इति सप्तमः प्रपञ्चः ।

अभिधं पुनः पुनः भ्रमसू अत्यर्थं रमयामि जनोरधेन तया विहरा-
भोत्यर्थः । किम् अथवा किंयन्तो विदधाम्यर्थः यने ताम् अनुसराणि
अन्वेषयामि इत्यादि किं कथं विदधामि एतद्विषयं निष्पन्नमिति त्वर्थः ॥ ७ ॥

तन्वि इति । हे तन्वि तयाङ्गि ! तव हृदयम् अत्यन्तया ईर्ष्या
खिन्नं आकुलितम् आकलयामि रमयामि, तत् तस्मात् जितः कुल
गतासि इति न वेद्यं न जानामि, तेन हेतुना ते दृश्यम् अनुनयामि
अनुनेतुमिच्छामि इति भावः ॥ ८ ॥

दृश्यसे इति । हे राधे ! मे मनः पुरतः अपततः एवं गतानतं
जातायातं विदधासि करोमि त्वं दृश्यसे, (तथापि) किं कथं पुरा एव
पूरेत् ससम्भ्रमपरिरम्भयं सम्भ्रमेण आविर्भूतं न
दादासि ? ॥ ९ ॥

क्षम्यतामिति । हे सुन्दरि ! क्षम्यतां क्षमां कुरु, कदापि तव
ईदृशम् एवमकारम् अपरम् अपिदमिति चेत् । न करोमि, नन दर्शनं
देहि, मन्मथेन जायेन दुनोमि अर्थं प्राप्नोमीत्यर्थः ॥ १० ॥

वर्णितमिति । केन्दुविलसं मान के धावः कं एव ससुद्रः तस्मात् स-
म्भवतीति तथोक्तः रीङ्गिणीरमणसुद्रः तेन जयदेवकेन जयदेव एव

हृदि विसलताहारो नायं भुजङ्गमनायकः
कुवलयदलश्रेणी कच्छे न सा गरलद्युतिः ।
मलयजरजो नदं भव्य प्रियारहिते मयि
प्रहर न हरभ्याम्यानङ्ग ! क्रुधा किमु धावसि ॥ १ ॥
पाथो मा कुक् चूतसायकममं मा चापमारोपय
क्रोडानिर्जितविष्व ! मूर्च्छितजनाघातेन किं पीरयम् ।
तस्या एव मृगौदयो मनसिजप्रेङ्खलटाक्षानला
ज्वालाज्जरितं मनागपि मनो नाद्यापि सम्भुज्जते ॥ २ ॥

अयदेवकः तेन ज्ञाते कल्पलवः । प्रसूतेन वता हरेः कणाक्ष इदं
विरहनीत वर्णितं रचितम् ॥ १० ॥

इति चरणः प्रथमः ।

यद्यपि काव्यसुपाकभते हृदीति । ये अनङ्ग ! प्रियारहिते
राधारिरिकाय मयि हरभ्यान्वा महरभ्यमेव न प्रहर प्रहारं मा
क्रुध, क्रुधा कोपेन तव प्रसुरिति विविचेय किमु कथं धावसि ?
चयस्य मयि हरभ्यः तत्र च हः परिकार इत्याह हृदीति । हृदि
मम यद्यपि कथं विसलतायाः ज्वालाक्ष हारः तापमान्यर्थं भ्रवते
इति भावः भुजङ्गानां पक्ष्मनां नायकः ज्ञेयः । (नः हरेच हृदि
भ्रवते इति भावः) न । कच्छे कुवलयानां मीनोत्प्लवणानां दलश्रेणी
दलपङ्क्तः शैत्याय भ्रवते इति ज्ञेयः । सा प्रसिद्धा मरकत ज्वाला-
ज्जरल द्युतिः कान्तिः सा हरकच्छे विराजते इति भावः, न । किंच
इदं ताक्षविराज्यर्थः मलयजानां चन्द्रानां रक्त रेणुः शैत्याय
शैत्येभ्यो च भ्रवते इति भावः, अथ हरनाम ह्रस्वमिति भावः, न ॥
हरिचोदयम् ।

वाचाविति । मीनका निर्जितं विष्वं जेव तत्सम्बुद्धौ । ये
अनङ्ग ! क्व चूतसायकं वाचयजरीरूपं नाचं पाथो हते मा

भूपल्लवो धनुरपाङ्गतरङ्गितानि

वाणा गुणः श्रवणपालिरिति स्मरेण ।

तस्यामनङ्गजयजङ्गमदेवताया-

मस्त्राणि निर्वर्जितजगन्ति किमर्पितानि ॥ २ ॥

भूचापे निहितः कटाक्षविशिखो निर्मातु मम्व्यथां

श्यामात्मा कुटिलः करोतु कवरीभारोऽपि मारोद्यमम् ।

मोहं तावद्यच्च तन्वि ! तनुतां विम्बाधरो रागवान्

सद्वृत्तस्तनमण्डलस्तेव कथं प्राणैर्मम क्रीडति ॥ ४ ॥

कुत्र न दृष्टव्यं, चापं धनुः सा आरोपय न शरेण सन्धेहीत्यर्थः, पूर्णितस्य शरप्रहारेण मोहं गतस्य जनस्य आघातेन प्रहारेण प्रकृतप्रहारेणेत्यर्थः, किं पीर्यं कः पुनश्चकारः । ये मम मनः तस्या एव मृगोदयः । मृगान्तरा राधायाः मनसिजेन कामेन प्रेरितः सन्तः ये कटाक्षा एव सनसाः सन्धयः तेषां उज्ज्वलाभिः तेषांभिः जर्जरितं नितरां विद्विमित्यर्थः, अतएव अद्यापि मनानपि अत्यसपि न अस्ते न प्रकृतिं गच्छति । कटाक्षशृगेति पाठे कटाक्षा एव आशुनाः शरा इत्यर्थः ॥ २ ॥ यादृक्कविर्क्रीडितम् ।

भूपल्लव इति । भूः पल्लव इव तपोक्तः धनुः क्राशुकम् अपाङ्गत-रङ्गितानि कटाक्षप्रेक्षिताणि वाणा शराः, श्रवणपालिः कर्णपाशः गुणः मोहो इति यतानि निर्वर्जितानि जगन्ति तैः तादृशानि अस्त्राणि शरेण कामेन अनङ्गजयजङ्गमदेवतायाम् अनङ्गस्य जयः निभुवन-पराभवः तस्य वा जङ्गला चक्षुषा देवता अवसाधनी दृष्टिप्राप्ती देवी-त्वर्थः, तथानूतायां तस्यां राधायाम् अर्पितानि अस्त्राणि किम् ? ॥ २ ॥ २६ अवलतिशब्दं दत्तम् ।

अधुना त्वं कटाक्षादिस्त्रेण कस्य शक्तिर्यदीदृशमाह भूचापे इति । हे तन्वि कथाङ्ग ! शूरेण चापः धनुः तत्तं निर्वर्जितः अर्पितः

तानि स्युस्तुतानि ते च तरलाः स्निग्धा दृशोर्विम्बमा-
 नस्तत्ताम्रजसोरभं स च सुधास्रन्दी गिरां वक्तिमा ।
 सा विम्बाधरमाधुरीति विषयासङ्गेऽपि चेन्मानसम् ।
 तस्यां लम्बसमाधिं कृत्य विरहव्याधिः कथं वर्तते ॥ ५ ॥

कटाक्षविनिवृत्तः कटाक्ष एव विनिवृत्तः यतः सम्यक्त्वयां सम्यक्त्वयां
 निमित्तं विदधातुं तस्य सम्यक्त्वादायकसमावृत्तादिति भावः, यदावाता
 यदाचयवर्गः सन्त्यक्तमखिनस्यभावः कुटिलः भङ्गिभूतः सन्त्यक्तमवकाशभावः
 कठोरोभावः केशपायः अपि चारुतां कामस्य सन्त्यक्तमचारुतां
 कट्यमं करोतु कुटिलस्य सखिनं प्रकृतेर्गौरवसमावृत्तादिति भावः,
 अथवा रामवान् रक्तवर्णः सन्त्यक्तमक्रोधनः विम्बाधरः विम्बकव-
 रदृशः अधरः भोजं तावत् तदुत्तरीं विदधातुं कृद्धेन प्रकृतौ भोज-
 नाप्राप्तीति भावः । तव बहुदतः सुगोचः सन्त्यक्तमसुचरितः शान-
 मयुक्तः मनःप्राप्तैः क्रीडति प्राप्तां आकृषयतीत्यर्थः । बहुदतस्य
 परपीडावरणावस्थावादिति भावः ॥ ४ ॥ यादृक्कविर्कोष्ठितं वक्ष्ये ।

तामीति । तानि पूर्वोक्तभूतानीत्यर्थः स्युस्तुतानि राधायाः
 चक्षुष्यसंख्यितानि तुतानि, एतेन त्वमिन्द्रियविषयावकाशः प्रपन्नः ।
 ते च पूर्वोक्तभूतः तरलाः स्निग्धाः स्नेहवर्तिनः दृशोः
 चक्षुषोः विम्बमाः विम्बायाः एतेन दृश्येन्द्रियविषयावकाशः । तत्
 पूर्वोक्तं वक्ष्येव सन्त्यक्तं तस्य सौरभम् एतेन प्राप्तेन्द्रियविषया-
 वक्तिरक्षा । स च पूर्वोक्तभूतः सुधास्रन्दी स्रवतकावी गिरां वाचां
 वक्तिमा वक्ष्ये भङ्गिविशेष इत्यर्थः, एतेन त्वमिन्द्रियविषयावकाशः
 सुचिता । सा च विम्बाधरस्य माधुरी मधुरता एतेन रचनेन्द्रिय-
 विषयावकाशः प्रपन्नः । इति एवं विनयेन वाचक्ये वाचक्ये अपि मन-
 मानसं तस्यां राधायां लम्बः समाधिरेवाप्यतां तस्य तादृशं तदेका-
 वस्तुमिच्छते, इत्येति श्लेष्टकवचनस्य तदपि विरहव्याधिः विच्छेद-

अथ कथनः प्रथमः ।

कषाटरागेकतालीतालाभ्यां मीयते ।

निन्दति चन्दनमिन्दुकिरणमनुविन्दति खेदमधीरं
व्यालनिलयमिलनेन गरलमिव कलयति मलयसमीरं
“सा विरहे तव दीना माधव !

मनसिजविगिम्बनयादिव भावनया त्वयि लीना” “ध्रुवम्”
अविरलनिपतितमदनयरादिव भवदवनाय विद्यालम् ।
स्वहृदयमर्भणि वसे करोति सजलमलिनीदलजालं “सा विरहे”

यत् पानीरनिकुञ्जं वेतवन्तः वेदितव्यम् । तत्र चन्दं निन्दतं यथा तथा
व्यालनिलम् उपविष्टं प्रेम्णा भरेण अतिशयेन चन्दनम् आकृष्टं
माधवं प्राक् कथाय ॥ १ ॥

कषाटरागेक एकतालीतालेन च मीयते । कषाटरागसङ्गत्वं यथा ।
कषाटरागिर्गजदलपत्रमेकं वङ्गम् दक्षिणदिशि पूरे । संकूटमानः सुर-
भारक्षीयैः कषाटरागं वितनीककण्ठः इति ।

निन्दतीति । हे माधव ! तव विरहे दीना वा राधा मन-
सिजं कान्तं विविधेभ्यः शरेभ्यः भयादिव भावनया चङ्गीतेन
त्वयि लीना त्वदीना इत्यर्थः, चन्दनं निन्दति इन्दुकिरणं चन्द-
नद्वयं यत् यत्तु चन्द्र इत्यर्थः, अधीरं यथा तथा खेदं तर्पेति निन्दति अमी,
मलयसमीरं मलयानिभं व्यालानां उपविष्टं निन्दतः व्यालं चन्दन-
तद् तस्य विद्येन संश्लेषं गरलमिव कलयति बुध्यते च ।
एतेनाद्या विरहोत्पद्यितव्यं ध्वनितम् । तथाकोष्ठं यथाः वक्ष्यते-
ऽप्यङ्गं प्रसादी मेति वक्ष्यते । वा करानवसन्ना विरहोत्पद्यिता
मतेति ॥ २ ॥

अविरतेति । विरहे अविरतम् अनवरतं निवर्तितः यः मदनस्य
शूरः तस्मात् कारणादिव भवतः हृदयस्येति भावः । अत्रायं रस-

कुसुमविशिखशरतल्पमनल्पविलासकलाकमनीयम् ।

व्रतमिव तव परिरम्भसुखाय करोति कुसुमशयनीयं "सा विरहे
वहति च गलितविलोचनजलधरमाननकमलमुदारम् ।

विधुमिव विकटविधुन्तुददन्तदलनगलितामृतधारं "सा विरहे
विलिखति रहसि कुरङ्गमटेन भवन्तमसमशरभूतम् ।

प्रणमति मकरमधो विनिधाय करे च शरं नवचूतं "सा विरहे
प्रतिपदमिदमपि निगदति माधव ! तव चरणे पतिताहम् ।

त्वयि विमुखे मयि सपदिसुधानिधिरपितनुतेतनुदाहं "सा विरहे

आय सङ्कटयमर्षेणि निजहृदयकूपे मर्षस्थाने विशालं विलोचनं
सज्जलं नलिनीद्वयानां जालं समूहमेव यमं तनुत्वं गालावरणं विशेषं
करोति ॥ २ ॥

कुसुमेति । अपि च कुसुमविशिखस्य कामस्य शरतस्य शरशखा-
भूतं चनस्याभिः वस्तुभिः विशालकलाभिः विलासभावेः कमनीयं
मनीषां कुसुमशयनीयं पुष्पशय्यां तव परिरम्भसुखाय आहो बहुसुखा-
भाय व्रतमिव करोति ॥ ३ ॥

वहति चेति । किञ्चेति आहोः ललितं सङ्कटं विलोचनयोः जलं
परतीति तलोल्लसुं उदारं विषकारम् आननकमलं सखपद्मं
विकटेन दाहणेन विधुन्तुदन्तं दाहोः दन्तेन यत् दन्तं तेन ललिता
अच्छन्तधारा यथाह माहयं विधुं चन्द्रमिव वहति रोदितोत्तमः ॥ ५ ॥

विलिखतीति । पुनश्च रहसि एकास्ते कुरङ्गमटेन कलूरिचया
आवस्यशरभूतं कामकक्ष्यं भवन्तं विलिखति, अपः तत्र विलिखितस्य
कामकक्ष्यस्य भवतः अवस्थात् गहरं कामवाहनं करे हृक्ते विलिखित-
कोति भावः । नवचूतं नवं चूताङ्कुररूपं शरं विनिधाय विनिधाय
प्रणमति च ॥ ६ ॥

प्रतिपदमिति । प्रतिपदं प्रतिपद्यम् इदं विवदति च । हे माधव !

आनसयेन पुरः परिकल्प्य

भवन्तमतीव दुरापम् ।

विलपति हसति विषीदति रोदिति

चक्षति मुञ्चति तापं “सा विरहे” ॥ ८ ॥

जीजयदेवभक्षितमिदमधिकं यदि मनसा नटनीयम् ।

रिविरहाकुलवक्त्रव्यवृत्तिसखीवचनं पठनीयं “सा विरहे” ॥

इति श्रीगीतगोविन्दे अष्टमः प्रश्नः ।

आवानो विपिनायते प्रियसखीमात्मापि जालायते

तापोऽपि शसितेन दावदहनज्वाला कलापायते ।

अत्र तत्र चरन्ते पतितः, तत्र विपिनायते इति सुप्रामाण्यः । अष्टमः प्रश्नः ।
इति अष्टः अत्र उपदिष्टं आदित तदुदाहृतं तदुक्तं “गरीरं” भक्षीकरो-
तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

आनेति । हे लम्प ! अतीव दुरापः दुर्धर्मं भवन्तं आनसयेन
समाधियोगेन दुरः परिकल्प्य विविक्तं विलपति विहायं करोति हसति,
विषीदति, रोदिति, चक्षति दत्तवत् । चक्षति, तापं मनः शोभं मुञ्चति
त्यनेति च ॥ ८ ॥

जीजयदेवेति । इदं जीजयदेवभक्षितं यदि मनसा अधिकं नट-
नीयं नर्तव्यमभिव्यक्तव्यमित्यर्थः तदा हरेः कल्पेन विरहेण आकुलाया
वक्त्रव्यवृत्ताः राधायाः सा सखी तदा वक्त्रं दृष्टीमान् पठ-
नीयम् ॥ ९ ॥

आवास इति । इत्युक्ते, हे लम्प ! तद्विरहेण तव विच्छेदेन
सा राधापि हरिचोदपायते आत्मानं हरिचोदय आचरति तथा हि
आवासः अत्र विविनायते विविनाय आचरति अत्र समीभूतमित्यर्थः ।
प्रियसखीनां माता सर्वज्ञोऽपि जालायते जालनिर आचरति स्वाभा-
वतः तस्य प्रतिज्ञातोति भावः, तावः सखायः तत्र अस्तिव मित्राव-

आपि लखिरहेच हन्त ! हरिबीरुपायते हा ! कथं
कन्दर्पौऽपि समावते विरचयन् शार्दूलविक्रीडितम् ॥ १० ॥

अथ वरीयः प्रवक्ष्यः ।

देवाक्षरानेकताक्षीतासाभ्यां जीवते ।

अनविनिश्चितमपि हारमुदारम् ।

सा मनुते कथतनुरिव भारम् ।

“राधिका विरहे तव केशव ।” भ्रुवम् ॥ ११ ॥

सरसमखण्डमपि मलयजपङ्कम् ।

आद्येन दासद्वयस्य दास्योः ज्वालाकलाप इव आचरति । किं वक्तव्यं
हा ! कथयति आत्मनोऽप्यन्योन्यस्य कथनस्य कन्दर्पौऽपि शार्दूलस्य विक्री-
डितम् आचरति विरचयन् कुर्वन् समावते यव इव आचरति ॥ १० ॥
शार्दूलविक्रीडितं वक्तव्यम् ।

देवाक्षरानेक एकताक्षीताभ्यां च जीवते । देवाक्षरान्यस्य सं-
ख्या । आक्षोडशाविंशत्यक्षरानामपि निबुद्धसङ्ख्यं विधाकयाहं दत्तम् ।

सङ्कीर्तयारिजाते च तद्वत्तत्त्वम् । रि-तीमतरसङ्कुतो र-त्रे-
आपि संकुतः । ध-म-वर्जोऽवरोहे आद्याद्वारसरनूयनः । तीक्ष्णो
यस्य निषादः काहेवाक्यं च विराजते ॥

न प ध स स स नि प न न रि स न न पा य न प ध

स न न प न न रि स रि स स नि प न प ध स आ ।

रि नो पा न न रि स स नि प न प ध स आ ।

इति देवाक्षः । प्रातःकाक्षीयः ।

कथेति । हे केशव ! सा राधिका तव विरहे कथतनुः क्षीयाक्षी-
कथय सनविनिश्चितं अनयोरपि हारम् चक्षुष्यमपि हारं भार-
मिव मनुते ॥ ११ ॥

वरहेति । सरसम् आर्द्रं मलयं शीतलम् अपि मलयजपङ्क-

पश्यति विममिव वपुषि स्रग्ध्रं "राधिका" ॥ १२ ॥

श्लक्षितपवनमनुपमपरिचाहम् ।

मदनदहनमिव बहति स्रग्ध्रं "राधिका" ॥ १३ ॥

दिशि दिशि किरति मज्जलकचमासम् ।

मयनमलिनमिव विमलितनालं "राधिका" ॥ १४ ॥

नयनविषयमपि किसलवतलम् ।

कलयति विहितपुताग्रविकल्पं "राधिका" ॥ १५ ॥

त्वज्जति न पाञ्चितलेन कपोलम् ।

शालशयिनमिव सायमलोलं "राधिका" ॥ १६ ॥

हरिरिति हरिरिति जपति सकामम् ।

विरहविहितमरयेव निकामं "राधिका" ॥ १७ ॥

चन्द्रविशेषं वपुषि शरीरे विममिव स्रग्ध्रं यथा तथा प-
श्यति ॥ १२ ॥

श्लक्षितेति । श्लक्षितपरिचाहम् अतिदीर्घं स्रग्ध्रम् अन्वयितव्यं
श्लक्षितपवनं निश्वासनादत्तं मदनदहनं कामानलमिव बहति ॥ १३ ॥

दिशेति । दिशि दिशि प्रतिदिशं कलकलानां जातैः बहु वर्त-
मानं मयनं विमलितनालं श्लक्षितकचमासं मलिनं वपुषि किरति मय-
नात् वाक्पवारिपतनं पद्मात् नाकश्लवनमिव प्रतिभातीति भावः ॥ १४ ॥

नयनेति । किसलवतलं पञ्चवयनमपि नयनविषयं नेत्रमोचरं
विहितः कनितः कृताग्रक अन्नेः विहृतः संवदः यत् तादृशं कलयति
कल्पते ॥ १५ ॥

त्वज्जति । पाञ्चितलेन शरतलेन शयं अन्वयावाप्तुं कपोलम् अप-
सृतं शालशयिनम् अलिनम् चन्द्रमिव कपोलं मज्जदीर्घं न ज्ञजति धार-
यतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

हरिरिति । वदामं कोचनेत्यर्थः विरहविहितमरया विच्छेद-

श्रीजयदेवभणितमिति शीतम् ।

सुखयतु जेयवपदमुपनीतं "राधिका" ॥ १८ ॥

इति श्रीगीतगोविन्दे नवमः प्रबन्धः ।

सा रोमाञ्चति सीत्करोति विलपत्य क्लिम्बते ताम्यति
ध्यायत्युद्विग्नमति प्रमीलति पतत्युद्याति मूर्च्छत्यपि ।
एतावत्यतनुज्वरे वरतनुर्जोवित्र किं ते रसात्
स्वयं प्रतिम ! प्रसीदसि यदि त्यक्तोऽन्यथा हस्तकः ॥ १८ ॥

अरातुरां देवतवैद्यह्वय !

त्वदङ्गसङ्गाद्यतमात्रसाध्याम् ।

निश्चितव्यङ्ग्यं हि, यतो निश्चयं जनवरतं हरिरिति हरिरिति मन्त्रं
जपति ॥ १७ ॥

श्रीति । इति इदं श्रीजयदेवभणितं गीतं जेयवपदं जन्मपदं
गीतं जन्मभङ्गमित्यर्थः सुखयतु सुखीकरोतु ॥ १८ ॥

शेति । हे स्वयं प्रतिम ! अग्निनीकुमारवदर्थ ! स्वयं व्यापिनीकुता-
विलम्बतः । यदि त्वं प्रसीदसि प्रसन्नो भवसि तदा एतावत्यापि कत-
कटेऽपीत्यर्थः अतनुज्वरे ज्ञानज्वरे अत्यन्त मङ्गति ज्वरे इति वा वरतनुः
वरवर्चिनी राधा ते तव रसात् अद्वयव्यभिक्तात् अनुरागात् अत्यन्त
ज्योत्स्नात् किं न जीवेत् अपि तु जीवेद्देव, अत्यन्त हस्तक हस्तावस्थानं
ज्योत्स्नाः कथाकारं नास्तीति भावः । अरावस्थां दर्शयति चेत्वादि । सा
रोमाञ्चति रोमाञ्चिता भवति, सीत्करोति सीत्कारं करोति, विल-
पति क्लिम्बते क्लिम्बिता भवति, ताम्यति म्लायति, ध्यायति, चिन्तयति
उद्विग्नमति प्रमीलति नेत्रं निमीलनं करोति उद्विग्नमति उद्विग्नमति
मूर्च्छति मोहं प्राप्नोति अपि ॥ १८ ॥ शार्दूलविप्रोक्तिं उच्यते ।

अरेति । हे देवतवैद्यह्वय ! हे वसेन्द्र ! अग्निनीकुमारवदर्थ-
हृदयह्वय ! अरातुरां आवासीं तव अङ्गसङ्गं यव अद्यतं तत्काले च

विमुक्तबाधां कुक्षे न राधाम्

उपेन्द्र वज्रादपि दारुणोऽसि ॥ २० ॥

कन्दर्पञ्जरसंज्वराकुसुतनोराख्यं मखाचिरं

चेतश्चन्द्रमचन्द्रमः कमलिनीचिन्तासु सन्ताप्यति ।

• किन्तु चान्तिवयेन शीतलतनुं त्वामेवमेकं प्रियं

ध्यायन्ती रहसि स्थिता कथमसौ लीलाक्षयं प्राप्ति ॥ २१ ॥

क्षयमपि विरहः पुरा न मेहे

नयननिमीलनखिन्नया यया ते ।

श्रमिति कथमसौ रशालशाखां

चिरविरहेण विलोक्य पुष्पितायाम् ? ॥ २२ ॥

साध्यां प्रतिकार्यां राधां विमुक्तबाधां रोगमुखां न कुक्षे यद्वेति चेन्न
तदा वज्रादपि कुक्षिणात् अपि दारुणः अस्मि भवति ॥ २० ॥ उपेन्द्रः वज्रा-
हसम् ।

चन्द्रोऽस्ति । चन्द्रोऽस्य ऊर्ध्वः कन्दर्पऊर्ध्वः तस्य संज्वरः सन्तापः
तेन आकुला तनुयस्याः तादृश्याः अस्याः राधायाः चेतः चित्तं चन्द्रमस-
चन्द्रमसः क्षयचिन्ताः पद्मिण्याश्च चिन्तासु चिरं सन्ताप्यति स्तानिख-
न्ति किन्तु अस्मै राधा लीलायि नितरां ललापि चान्तिवयेन चान्ता-
शुचेन शीतलतनुम् चतुष्पदेकमित्यर्थः क्षमावतां देहे कष्टानां न जायते
इति भावः मदीयदेहेऽपि क्षमिष्यमित्यर्थः एकम् अस्मिन् प्रियं रहसि
एकान्ते स्थिता ध्यायन्ती हन्ती कथं कथं प्राप्तिं जीवति, आश-
• र्कम् ? ॥ २१ ॥ बार्हन्निविस्त्रीकृतं हसम् ।

क्षयमिति । हे लक्ष्म ! नयननिमीलनेऽपि खिन्नया खेदया-
यान्त्वा यदा पुरा पूर्वं ते तव क्षयमपि विरहः न मेहे, अहो पुष्पि-
तायां रशालकुक्ष्यायां रशालशाखां चूर्णद्विष्टं विलोक्य चिरविरहेण
कथं जीवति जीवति ? ॥ २२ ॥ पुष्पितायाहसम् ।

वृष्टिव्याकुलगोकुलावनरसादुदृत्त गोवर्धनं
 विभ्रज्जवसुन्दरीभिरधिकानन्दाश्विरं सुखितः ।
 कन्दर्पेण तदर्पिताधरतठौसिन्दूरमुद्राङ्कितो
 बाहुर्गोपतनोस्तनोतु भवतां श्रेयांसि कंसद्विषः ॥२३॥
 इति श्रीगीतगोविन्दे खिग्धमधुसूदनी
 नाम चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमः सर्गः ।

साकांचपुण्डरीकाक्षः ।

अहमिह निवमामि'याहि राधां
 अनुनय मदचनेन चानयेथाः ।

रक्षानीमाश्रया रमे' वनापवति हसीति । गोपतनोः गोपावच्छपल
 कंसद्विषः कण्ठात् वृष्टिव्याकुलं वत् गोकुलं तस्य अवनं रक्षणं तस्य
 रक्षः अक्षराणां तस्यात् गोवर्धनं गिरिम् उदृत्तं तस्याश्च विभ्रज्ज दधानः
 अधिकानन्दात् वृष्टिभवनिवारणजनितेन आनन्दातिशयेनेत्यर्थः वसुधानां
 गोपानां सुन्दरीभिः चिरं सुखितः इत्यनुनयः, तथा कन्दर्पेण काम-
 वसेन ताभिः गोपसुन्दरीभिः अर्पिता वृत्ता वा अधरतण्डः अधरप्रदेशः
 ताकां सिन्दूरमुद्रां कामभावकोटिलक्ष्मणसिन्दूरचिह्नेन अङ्कितः युक्तः
 बाहुः श्रेयांसि मङ्गलानि तनोतु विचारयत ॥ २३ ॥ बाहुं च विखी'रितं ।
 इत्यम् ।

अथ कन्दर्पेतिता वा वृष्टी राधां प्रति याहि अहमिति । अहम्
 इह अस्मिन् विजने निवमामि तिष्ठामि, त्वं याहि मया, मया वच-

इति मधुरिपुषा सखी निमुक्ता

स्वयमिदमेतत् पुनर्जगाद् राधाम् ॥ १ ॥

वराटीरागेण रूपकतालिन च गीयते ।

वहति मलयसमीरे मदनप्रपनिधाय

स्फुटति कुसुमनिकरे विरहिहृदयदलनाय

“तव विरहे वनमाली सखि ! सीतति” ध्रुवम् ॥ २ ॥

नेन राधा कुसुमय शालिक, इह खानवेयाच्च इति इत्यं मधुरिपुषा
लघ्वेन निमुक्ता सखी स्वयम् एतत् आगत्य पुनः राधां जगाद् ॥ १ ॥
पुष्पतापःफलम् ।

वराटिरागेण रूपकतालिन च गीयते । वराटिरागध्यानं
यथा । विमोदयन्ती दयितं सुखेयी लुक्लुक्ता चामरचाकनेन चर्चं
दधाना सुरप्रपन्नयुक्ता वराङ्गनेत्रं कथिता वराटी । चङ्कोतपारिजातांशु-
कण्ठं वधा । रि-कोमला म-तीव्राद्या कोमलीकृतधैवता । निना तीव्रेण
संयुक्ता वराटी धैवतादिषा । म-तीव्रतरचम्पकान्दोषनेन मनोहरा ॥

पा धा मी वा रि ग मा पा न च मा रि च । ध ध मी
च रि म म न रि ग रि च । ध नि च रि ग रि च नि
ध च म ध च म मा वा पा ग म न रि वा ध धा नि
वा रि म म न रि च रि च रि च नि च रि च नि
च नि च नि ध च म च म न रि च । पा धा मीवा ॥

इति वराटिका । द्वितीयमधुरीतरम् ।

वहतीति । हे सखि ! तव विरहे वनमाली मदनं कामप्रपनि-
धाय चपल्याच्च मलयसमीरे वहति तथा कुसुमनिकरे पुष्पवनपूजे विर-
हिषा हृदयदलनाय स्फुटति विकसति इति सीदति । अथवा दं मयति
चलन्तीति इत्यर्थः ॥ २ ॥

दृष्टति शिशिरमयूखे मरणमनुकरोति
 पतति मदनविशिखे विलपति विकलतरोऽति “तव विरहे”
 ध्वनति मधुपममूढे श्रवणमपिदधाति ।
 मनसि बलितविरहे निशि निशि क्लममुपयाति “तव विरहे”
 वसति विपिनविताने त्यजति ललितमपि धाम ।
 लुठति धरणिशयने बहु विलपति तव नाम “तव विरहे” ॥
 भणति कविजयदेव इति विरहविलसितेन ।
 मनसि रभसप्रभवे हरिरुदयतु सुकृतेन “तव विरहे” ॥६॥

इति श्रीगीतगोविन्दे दशमः प्रबन्धः ।

दृष्टतीति । शिशिरमयूखे गीतरश्मी दृष्टति दृष्टनवत् किरणं
 वितर्णति इति मरणस्य अनुकरोति क्लृप्त इव भवति तथा मदनविशिखे
 कामशरे पतति, इति अति विकलतरः मितरां आकुलः सन् विलपति
 विह्वलं करोति ॥ १ ॥

ध्वनतीति । मधुपानां श्रमराणां मूढे ध्वनति शुक्लति इति
 श्रवणं कर्णस्य अपि दधाति आन्नादयति लक्ष्मीपक्ष्ये नाशलाभादिति भावः
 तथा निशि निशि प्रतिरात्रं बलितविरहे प्रवर्तविरहख्याले मनसि क्लमं
 मोहाम् उपयाति मण्डति ॥ ३ ॥

वसतीति । विपिनविताने वनमण्डने वसति, ललितं मनोहरमपि
 धाम नृके त्यजति, धरणिशयने भूयस्यायां लुठति तथा तव नाम बहु
 बारं बारं विलपति जपतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

भणतीति । कविजयदेवः विरहविलसितेन विष्णुदेविकायै नमः
 विरेकवसिदस्य इति कल्ल प्रकारं भणति गच्छतः । हरिः रभसप्रभवे
 चन्द्रपूरे मनसि सुकृतेन रुदन्त उदयं प्रमोद ॥ ६ ॥

पूर्वं यत्नं त्वया रतिपतेरासादिताः सिद्ध-
स्त्वस्मिन्नेव निकुञ्जमन्वयमहातीर्षं पुनर्माधवः ।
ध्यायस्वामनिशं जपन्वापि तवैवासापमन्त्रावलीं
भूयस्वत्कुञ्जकुम्भनिर्भरपरोरथासृतं वाञ्छति ॥ ७ ॥

अथ एकादशः प्रपञ्चः ।

केदाररागेश्वरकताक्षेन च गीयते ।

रतिमुखसारे गतमभिसारे मृदुनमनोहरवेशम् ।

न कुह नितम्बिनि ! गमनविलम्बनमनुसर तं हृदयेषम् ।

गोपीपीनपयोधरमर्दनचञ्चलकरयुगशाली ।

धीरसमीरे यमुनातीरे वसति वने वनमाली ॥ ८ ॥

पूर्वमिति । पूर्वं यत्नं त्वया यत्नं च यत्नं रतिपतेः । आभिलाषः सिद्धयः
चरितार्थता । आसादिताः प्राप्ताः आश्रयेणेति शेषः । तस्मिन्नेव निकुञ्ज-
मध्ये मन्त्रयमहातीर्षं कामलोको आश्रयं त्वाम् आनिष्यन् अन्वयमन्त्रं ध्यायन्
तथा तवैव आसापमन्त्रावलीं मन्त्रयमन्त्रं जपन् पुनः भूयः अति-
शयेन तव कुञ्जकुम्भयोर्धः निर्भरः नाहः परीरम्भः आनिष्यन् तदीर-
वाञ्छतं वाञ्छति अभिलषति ॥ ७ ॥ यार्द्धं चरितार्थीकृतं इत्यम् ।

केदाररागेश्वरकताक्षेन च गीयते । केदाररागेश्वरस्य
पुञ्जरीरागेश्वरस्यपि पाठान्तरम् । ग-नी तीक्ष्णं च केदार्यं
रि-धी मन्त्रोऽथ नामिदा ।

न न प नि स न न न स नि प नि स । न प न स
नि प न स ग स न न प न न स । न न प नि प
न न स नि स नि स नि स नि स नि स नि स न न न
प न न स नि स न्ना ॥

इति केदारी । मृतीकपङ्करोत्तरम् ।

रतीति । हे नितम्बिनि ! गमनविलम्बनं न कुह, रती यत्नसुखं
तस्मै हारः यत्नं तादृशे आभिलाषे वसुधैवकुर्वन्ते मम मदनवत् मनो-

रचयति सुहः शय्यां पर्याकुलं सुहुरीक्षते
 मदनकदनकान्तः कान्ते ! प्रियस्तव वर्तते ॥ १६ ॥
 त्वदाक्षेन समं समग्रमधुना तिम्रांशुरस्त गता
 गोविन्दस्व मनोरथेन च समं प्राप्तं तमः सान्द्रताम् ।
 कोकानां कक्षपल्लवेन सहशी दीर्घा मदभ्यर्चना
 तन्मन्त्रे ! विफलं विलम्बनमसौ रम्योऽभिसारक्षयः ॥ १७ ॥
 आश्लेषादनु चम्बनादनु नखोल्लेखादनु स्नान्तजात्
 प्रोदशीषादनु सन्ध्यामादनु रतारम्भादनु प्रीतयोः ।

बारं बारं आशान् निश्वासान् वियोगजनितानि भावः । विकिरति
 सञ्चति, पुरः सपुतः सङ्गः आयाः दिशः रीक्षते, सङ्गः कृष्णं प्रविशति,
 सङ्गः सुष्ठु च यं त्वया नागतं केन वा वारिणाधि, किं वा पयि
 काचित् दुर्बटना जातेत्यादि अभ्यर्चनं यदनु वक्तुं शक्यं तावन्ति,
 सङ्गः शय्यां रचयति सङ्गश्च पर्याकुलं परितः आकुलं रीक्षते
 रीक्षते अवलोकयति, रत्नं मदनस्य कदनेन प्रोदनेन कान्तं ननु
 वर्तते ॥ १६ ॥ हरिणीव्रतम् ।

त्वदिति । अधुना तव वाक्षेन समं वद अभिमुखि गोमोभावा-
 दिति भावः । तिम्रांशुः सूर्यः सलपं चम्पूयं कुम्भा तथा कक्षां
 मतः, तमः तिमिरं गोविन्दस्य मनोरथेन समं सान्द्रतां प्राप्तं क्रमशो
 गोविन्दस्य स्वानुरागः शय्या गाढतां प्राप्तः तथा अभ्यर्चनोऽपीत्यर्थः ।
 अथ अभ्यर्चना अहुरीषच कोकानां कक्षपल्लवाणां कक्षपल्लवेन कातर-
 विहायेन रात्रौ तेषां विच्छेदादिति भावः । सहशी तुल्यं दीर्घा सहती,
 चम्बनाचमयोऽयं वर्तते इति भावः । तत् तस्मात् के मन्त्रे ! मूढे !
 असौ अभिसारक्षयः कान्ताभिगमनक्षयः रम्यः ॥ १७ ॥ मूढं च विच्छे-
 दितम् ।

अभिसारे प्रीते राक्षस्यं दर्शयति आश्लेषादिति । आश्लेषं अपर-

अन्धाद्यं गतयोर्भावाविहितयोः सन्धाद्यैर्जातयो-
 र्दम्पत्योर्निमि को न को न तमसि लीलाविमिश्रो रसः १८
 समव्यक्तितं विन्दत्यन्ती इहं तिमिरे पवि
 प्रतितव सुदुः खित्वा मन्दं पदानि वितम्बतीम् ।
 कथमपि रजः प्राप्तामङ्गैरनङ्गतरङ्गिभिः
 सुमुखि ! सुभगः पश्यन् स त्वामुपेतु कृतार्थताम् ॥ १८ ॥
 राधामुग्धमुखारविन्दमधुपक्षौ लोकाभौति कालौ

प्राप्तामङ्गैः परकीवरतिताभावेत्यर्थः गतयोः वृत्तितत्त्वानां प्राप्तामङ्गैः
 भावात् भावभावात् अन्धेवशादित्यर्थः, निमि तमसि विहितयोः कृतयोः
 यथाजनम् आशेषात् आशिक्षणात् अहं पचात् पुष्पनाम् अतु पचात्
 मन्थानाम् उल्लेखात् अतात् अतु पचात् कालजात् कामजनितान्
 प्रोद्धोधात् आलोकादिजन्यः अतु पचात् वृक्षमात् वत्सरतायाः अतु
 पचात् रतारम्भात् शृङ्गारात् अतु पचात् प्रीतयोः परिशेषं गतयोः
 पचात् वल्गावयैः संवापैः जातयोः यैश्च कथावर्जितं विन्दतोः दम्पत्योः
 लोपुंशयोः कः कः मोक्षदा कल्पदा विनिमः कल्पवितः रजः कल्पो-
 नाद्याकाद न भवति न, अपि तु सर्वे एव कल्पकाः शृङ्गारादि-
 रवाकादः भवत्येवेत्यर्थः ॥ १८ ॥ आदुर्बविश्रीकृतं इत्यम् ।

कथमेति । हे सुमुखि ! व सुभगः तव प्रसवेन लोभात्कालौ-
 त्वर्थः, तिमिरे तमसाहते रत्नार्थः, पवि प्रतितव समव्यक्तितं यथा
 तथा इहं मेमं विन्दत्यन्ती निक्षिपन्ती कृष्टः पुनः पुनः खित्वा
 मन्दं यथा तथा पदानि वितम्बतीं निक्षिपन्ती कथमपि अति लक्ष्म्येव
 रजः प्राप्तामङ्गै रवान्ते कथयितं अनङ्गतरङ्गिभिः वापनतरङ्गपक्षौ
 कल्पैरव्यक्तितं त्वां पश्यन् कृतार्थतां कथयन्मनोरथत्वम् उपेतुं
 प्राप्तेत् ॥ १८ ॥ हरिचौहत्तम् ।

रदानौवाचिवा समस्तपदंहरति शेषेति । राधायाः सुमुखं

नेपथ्योचितनीलरत्नमवनीभारावतारक्षमः ।

स्वच्छन्दं व्रजसुन्दरीजनमनस्तीक्ष्णप्रदोषशिरं

कंसध्वंसनधूमकेतु रवतु त्वां देवकीनन्दनः ॥ १० ॥

इति श्रीगीतगोविन्देऽभिसारिकावर्णने साय

पुष्करिकाखी नाम पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठः सर्गः ।

दृष्टवैकुण्ठः ।

अथ तां गन्तुमयत्नां चिरमनुरक्तां लतामृदे दृष्ट्वा ।

तच्चरितं गोविन्दे मनसिजमन्दे सखी प्राह ॥ १ ॥

अथ द्वादशः प्रबन्धः ।

गुणकरीरागेण रूपकतालेन च गीयते ।

पश्यति दिशि दिशि रहसि भवन्तम्

सुन्दरं इत् सुन्दारविन्दं तच्छा नपुंसः स्वरः, लौकोक्त्यस्य निमु-
वनस्य वा लौकिक्यस्य शिरः प्रदेशः तच्छा नेपथ्योचितं अलङ्कारभूतं
नीलरत्नम्, अवन्ता भूमेः भारस्य अवतारे दुर्दृशानां कंसादीनां
दमनेन हरणे चमः, व्रजसुन्दरी जनानां मनसां तोषे सन्तोषे प्रदोषः
रजनीजल्पः तच्छा संवत्स्रं ध्वंसने धूमकेतुः अशुभकृत्यहविषेवः
देवकीनन्दनः त्वां चिरम् अवतु रवतु ॥ १० ॥ शार्दूलविक्रीडितं वसम् ।

अथेति । अथ अन्तरं चिरम् अनुरक्ताम् अनुरागिणीं तां राधां
लतामृदे गन्तुमयत्नां दृष्ट्वा सखी दूती वनसिजेन कामेन मन्दे निधी-
कृते गोविन्दे लक्ष्णे तच्छाः राधावाचरितं प्राह ॥ १ ॥ आख्यातम् ।

गुणकरीरागेण रूपकतालेन च गीयते । गुणकरीरागभ्यानं रसा ।
इतोवृत्ता कामपञ्चमतीक्ष्णमावाहयन्ती मृदुपुष्पतले रतस्ततः प्रेरित

त्वद्धरं निं पिबन्तं

"माय ! हरे ! जय माय ! हरे ! सीदति राधा वासगृहे ।" ध्रु. २

त्वदभिसरणरभसेन वसन्ती

पतति पदानि कियन्ति चरन्ती "नाथ! हरे!" ॥२॥

विहितविग्रद्विसकिससयवसय ।

जीवति परमिह तव रतिकलया । “नाथ ! हरे ।” ॥४॥

हटिरासी श्यामातुनीचकरी प्रदिष्टा । वङ्गीतपारिजातोत्सववध
वया, रि-वै-कोलकवङ्गुला न-मि-वङ्गी पुष्पप्रिया । धेनोदुपाङ्ग-
वङ्गी कविदाज्यारधेयता ।

भ स वा भ य न पा । य न ना रि वा । स भ य न
 य न ना रि वा । स रि न न न न रि । भ रि
 स स स भ स स स य न न ना रि वा । भ रि
 रि रि रि स य स भ य न पा भ ना रि वा । स रि
 न न रि वा । स भ य न य न ना न न ना रि
 वा । स रि स ना य न ना रि स रि रि रि वा ।

इति सुखकरीः । प्रथमप्रहरोत्तमः ।

पश्यतीति । हे नाथ ! करे ! त्वं जगत्सर्वकर्मेषु वसंस्व दत्तव्यः,
 श्रीभान्वातिशयादिति भावः । तथा हि हे नाथ ! करे ! राधा रक्षति
 यन्मान्ने ह्रिदि ह्रिदि प्रतिदिशं तस्याः राधायाः स्मरणेन मन्त्रराशि
 मधूनि विषमन् भवन्त्यस्यैति वाचस्पत्ये निरुक्तद्वैतभवने श्रीदत्ति
 त्वदानमनमप्रतीक्षया क्लेशमनुभवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

अज्ञानमने हेतुमाह त्वदिति । तत्र चाभिहरणे नः रमणः वेगः ।
 इहो वा रथो वेगहर्षोरित्यवरः तेन बलनी मत्सङ्गानां यतो
 विवलि मदानि बलनी यतति नृणांवेति येषः यतो मनुष्यज्ञा-
 निति प्राकृतं बुद्धयनुबन्धेवम ॥ १ ॥

विहितेति । विहितं कृतं विद्यद् निर्मितं विद्यद् अथाप्यसं

सुहृदवसो कितमलङ्घनलौका ।

सुहृदपुरहमिति भावनग्रीवा । “नाथ ! हरे !” ॥ १ ॥

त्वरितमुपैति न कायमभिसारम् ।

हरिरिति वदति सखीमनुवारम् । “नाथ ! हरे !” ॥ २ ॥

स्निध्यति चुम्बति जलधरकण्ठम् ।

हरिरुपगत इति तिमिरमनसम् । “नाथ ! हरे !” ॥ ३ ॥

भवति विलम्बिनि विगलितलज्जा ।

विजपति रोदिति वासकसज्जा । “नाथ ! हरे !” ॥ ४ ॥

क्रियन्तवः सुहृद एव वसवं वया तादृशी सती परं केवलं तव रति
वसवा सुहृदाग वासनया दृष्ट जीवति ॥ १ ॥

सुहृदरिति । सुहृदः पारं पारम् अवसोकिता मलङ्घनस्य मृगयया
लौका विहायो वया वयोक्ता इया मम भूषणमिति निरीक्षमाद्येत्यर्थः ।
निरुद्धं सुहृदं सुहृदः कण्ठः इति भावनं चिन्तनं ग्रीवं वस्त्राकारा-
भूता अवसरतलङ्घनचिन्तया कण्ठ एवाकृतिरिति । त्वलङ्घनी जातेति
भावः ॥ १ ॥

त्वरितमिति । हरिः कथं त्वरितम् अभिसारं सङ्कोतस्वानं न
अपेक्षि व्यागच्छति इति सुहृद्वारं पुनः पुनः वक्ष्यी वदति पुन्यतो-
त्सर्गः ॥ २ ॥

स्निध्यतीति । हरिः अवगतः व्यागत इति बुद्ध्या जलधरकण्ठं मेघ-
वदयम् अमल्य नादं तिमिरं स्निध्यति व्याविकृतिं चुम्बति ॥ ३ ॥

भवतीति । भवति त्वनि विलम्बिनि अनामते इत्यर्थः, वासकसज्जा
वस्त्रिकवाक्यवद्धा वा विगलितता सज्जा वस्त्राकारादयो सती विजपति
रोदिति च ॥ ४ ॥

श्रीजयदेवकवेरिदमुदितम् ।

रसिकजनं तनुतामतिमुदितम् । “नाथ ! हरे !” ॥ ८ ॥

इति हादयः प्रबन्धः ।

विपुलपुलकपाणिः स्वीतसीत्कारमस्त

जनितजडिमकाकुव्याकुलं व्याहरन्तो ।

तव कितव ! विधायामन्दकन्दर्पचिन्तां

रसजलधिनिमग्ना ध्यानलम्बा मृगाक्षी । १० ॥

अङ्गेष्वभरणं करोति बहुयः पत्रेऽपि सञ्चारिणि

प्राप्तं त्वां परिशङ्कते वितनुते शय्यां चिरं ध्यायति ।

इत्याकल्पविकल्पतन्परचनामङ्गुलीलायत

व्यामक्षापि विना त्वया वरतनुर्नेवा निगमं निधति ॥ ११ ॥

श्रीति । श्रीजयदेवकवेः उदितम् उदितम् इदं रसिकजनम् अति-
मुदितम् अतिप्रीतं तनुतां कुचताम् ॥ ८ ॥

विपुलेति । हे कितव ! पूनः । विपुला मङ्गली पुलकानां बोधायानां
पाणिः पुलकबद्धः तथाङ्गपद्मेचिन्तनेन कङ्कतारोमाङ्गा इत्यर्थः स्वीतः
प्रहृष्टः स्वीत्कारः तव दयनक्षतादिकल्पनेन जनित इति भावः यत्न तत्
यथा तथा चिन्तः मध्ये मध्ये जनितः अङ्गिना जःशाम् कन्दुदन्तमन्त्रैः
यत्न तादृशेन काकुना ध्वनेर्विकारेण परिरम्भचकुम्भनादिकारणजनितेन
इति भावः व्याकुलं यथा तथा व्याहरन्ती नुपती वा मृगाक्षी मृग-
नयना चमत्ता नाडा वा कन्दर्पचिन्ता कामचिन्ता तां विधाय परि-
कल्प्य तव रसजलनिधौ शङ्कुरवागरे मग्ना ध्याने तव चिन्तने
मग्ना च वसति इति व्याख्याकार्यम् ॥ १० ॥ आशिनीदशम् ।

अङ्गेष्विति । एषा वरतनुः वराङ्गी अङ्गेषु आभरणं करोति
परिधने त्वानुरक्तनावेति भावः, यत्ने सञ्चारिणि वसति इति बहुयः
पुनःपुनः त्वां प्राप्तम् अपश्यितं परिशङ्कते तर्ह्येति शय्यां वितनुते विधे-

किं विश्राम्यसि कृष्ण ! भोगिभवने भाण्डीरभूमौरुहि
 स्वात ! यांसि न दृष्टिगोचरमितः सानन्दनन्दास्यदम् ।
 राधाया वचनं तदध्वगमुखावन्तान्तिके गोपतो
 गोविन्दस्य जयन्ति सायमतिथिप्राशस्त्यगर्भा निरः ॥ ११ ॥
 इति श्रीगीतगोविन्दे वासकसम्भाषणं धृष्टवकुण्डो
 नाम षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

येन विभक्ते, चिरं ध्यायति चिन्तयति च । इति इत्यम् आकल्य
 भूषणस्य विश्रम्यसि वितर्कस्य तत्त्वस्य यथावाच्य रचनायां तथा बहुल-
 कीर्त्यायतेषु परिक्लिप्तविभावचनकेषु व्यावज्ञाप्रि त्वया विना निर्मा न
 नेष्यति न यापयिष्यति तस्या निशावाचनमतिदुष्करमिति भावः ॥ ११ ॥
 घाटुं कविश्रीकृतं इत्यम् ।

इदानीं समीक्षे आश्रितं प्रयुक्तं किमिति चे कृष्ण ! किं वचं
 विश्राम्यसि, चे स्वातः ! भोगिभवने भोगिनः विश्रायणः भवने आश्रये
 भाण्डीरभूमौरुहि भाण्डीररुहो कल्यण्णया तदीयतये वासि नन्दोत्तर्यः
 इतः अस्मात् स्थानात् सानन्दस्य सानन्दपूर्णस्य नन्दस्य आस्यदं नन्दं न
 दृष्टिगोचरम् । येन तव शब्दा भवेदिति भावः । राधायाः तत् एतत् व-
 क्ते तव वचनम् अध्वगमुखात् पथिकपटनात् पथिकमेतिव्या दुःखा संखादिति
 भावः निःकृतं वचनं नन्दस्य कदाचिद्विगतमिति न इति भावः अन्तिके
 गोपतः निष्कृतवानस्य गोविन्दस्य वाचं वन्द्य समये अतिप्राशस्त्यम् अति-
 विश्रम्योः सर्वे वाचा ताः निरः वाचः अन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तन्ताम् ।
 गोपनप्रकारः किमिच्छादीनामचान्दरेण बोद्धव्यः तथा हि । के स्वात !
 कृष्णभोगिभवने कृष्णवर्णनिकये भाण्डीरभूमौरुहि कचं विश्राम्यसि,
 सानन्दनन्दास्यदम् इतः दृष्टिगोचरं न यासि न नश्यसि ? अपि तु
 नन्दस्यमेवेति भावः ॥ १२ ॥ घाटुं कविश्रीकृतं इत्यम् ।

अथ सप्तमः सर्गः ।

नागरनारायणः ।

अत्रान्तरे च कुलटाकुलवर्त्मपात-

सञ्ज्ञातपातक इव स्फटलाब्धनयः ।

इन्द्रावनान्तरमदीपयदंशुजाके

दिक्सुन्दरीवदनचन्दनविन्दुरिन्दुः ॥ १ ॥

प्रसरति शयधरविज्ये विहितविलम्बे च माधवे मधुरा ।

विरचित विविधविलापं सा परितापं चकारोच्चैः ॥ २ ॥

अथ चन्द्रदंशं वर्धयन् विरहज्ज्वालां सुदीपयतीति शब्देति । अत्र
अन्तरे वनये दिगेः सुन्दरी दिक्सुन्दरी तस्माद् वदने चन्दनविन्दुः चन्दन-
विलसन्मूलः इन्दुः चन्द्रः कुलटाणां कुचारिणीनां कुलवर्त्मनः कुलाभा-
दायुः सा पातः सातनं तेन सञ्ज्ञातं पातकं यथा तथाभूत इव स्फुटा-
मस्फटा सुलब्धा इत्यर्थः सास्फुटनकं स्फुटनकं श्रीमकः तादृशः सन् सप्तः
जाकेः विरहचक्रमूले इन्द्रावनान्तरम् अदीपयन् ॥ १ ॥ पञ्चमस्तिक्यं वदन् ।

प्रसरतीति । शयधरविज्ये चन्द्रमण्डले प्रसरति सङ्गच्छति, माधवे
लम्बे जलविलम्बे आनन्दमे विज्यं जलपति च कति मधुरा मनो-
हारिणी राधा विरचितः विविधः विलापः परितापः वर्जितम् तद् वचा
तथा चञ्चैः परितापं चकार ॥ २ ॥ आयाहवम् ।

माधवरोगेष्वप्यत्र माधवमोक्षराजेष्वेति पाठास्तरम् । सुदीपया-
रिज्ञाते च तद्वचनं यथा । अथ माधवमोक्षेऽपि नौरीक्षरसङ्ग-
मने । अत्रापि रिक्षरीदृशाके न क्षीरोक्षे दू न क्षरः । क्षीरोक्षे यदि
माधवारः पादिकीर्त्तौ विधीयते ।

अथ त्रयोदशः प्रबन्धः ।

मानवरागयतितालाभ्यां गीयते ।

कथितसमयेऽपि हरिरहह । न ययौ वनं

मम विफलमेदुनुरूपमपि यौवनम् ।

“यामि हे ! कमिह शरणं

सखीजनवचनवक्षिता” । भ्रुवम् ॥ ३ ॥

यदनुगमनाय निमि गहनमपि शीलितं

तेन मम हृदयमिदमसमशरकीलितं “यामि हे” ! ॥ ४ ॥

मम मरणमेष वरमतिवितथकेतना

किमिति विषहामि विरहानलमचेतना “यामि हे” ! ॥ ५ ॥

रि न य नि ष ष नि ष प न ग रि न ग रि ष ।

रि न य नि ष नि ष रि ष रि षा रि न ग षा रि ष ।

ष नि ष प न ग न ष रि न ग रि षा ॥

इति माधवगीतः । तृतीयमहरोक्तम् ।

कथितसमये इति । अहहेतिस्फोटकवचनस्य कथितसमये निर्दिष्ट-
समयेऽपि हरिः वनं न गतौ न आगत इत्यर्थः पतत् अतुल्यं
लज्जयाद्योष्यन्पि यौवनं विफलं व्यर्थं भूतविति शेषः । हे नाथ ! इति
गन्धः भनमस्तुं इह कं शरणं यामि, अहं सखीजनस्य वचनेन लज्जा
इह आवातीति हृदये वक्षिता विप्रकण्ठः कीलितः ॥ ३ ॥

यदिति । यद्य लज्जायुक्तं यदनुगमनाय प्राप्नोति निमि रात्रौ गहनं
निविडमपि वनं शीलितम् आगतं तेन लज्जेन कारयेन यद् इदं
हृदयम् अवनमनरेष मन्त्रवाद्येन शीलितं निष्ठातकीलं निरतां विह-
नितर्यः ॥ ४ ॥

ममेति । मम मरणमेव वरं श्रेष्ठम् । अतिवितथम् अतिव्यथं
केतनं यद् यद् वाच्य इत्यर्थः यथाज्ञातयो वचेतना लज्जामाप्नोति

आमहह ! विधुरयति मधुरमधुयामिनी
 कापि हरिमनुभवति कृतसुकृतकामिनी “यामि हे !” ॥ १ ॥
 अहह ! कलयामि वलवादिमणिभूषणम् ।
 हरिविरहदहनवहनेन बहुदूषणम् “यामि हे !” ॥ ३ ॥
 कुसुमसुकुमारतनुमतनुशरलीलया ।
 स्मरति हृदि हन्ति मामतिविषमशीलया “यामि हे !” ॥ ५ ॥
 अहमिह निवसामि नगञ्जितवनवेतसा ।
 स्मरति मधुसूदनो मामपि न चेतसा “यामि हे !” ॥ ८ ॥
 हरिचरणशरचञ्चयदेवकविभारती
 वसतु हृदि युवतिरिव कोमलकलावती “यामि हे !” ॥ १० ॥

इति प्रयोदशः प्रपञ्चः ।

चेतस्य ह्रीना च वती किमिति कथं विरहानन्दं विच्छेदाम्निं विरहानि
 वक्ष्यं करोमि ॥ ५ ॥

नामिति । अहह ! चेदे मधुरा मनोहारिणी मधुयामिनी वसन्त-
 रात्रिः सां विधुरयति । आकुचयति । कापि कृतं सुकृतं यथा तादृशो
 यामिनी हरिं कल्पम् अनुभवति रमयतीत्यर्थः ॥ १ ॥

अहहेति । अहह ! वलवादिमणिभूषणं बहुपादिरत्नाकरं
 हरिविरहदहे दहने अग्नौ वलपि वहनेन धारणेन बहुदूषणम्
 अधिबदोपायकं वलवामि मन्त्रे ॥ ३ ॥

कुसुमेति । हृदि हृदये अम् नावापि अतिविषमम् अतिदाहकं
 शोकं यस्याः तयाभूतया अतनुशरलीलया कान्तचरित्राद्येन कुसुमवत्
 सुकुमारी तद्वर्ज्यास्मादृशी सां हन्ति पीडयति ॥ ५ ॥

अहमिति । मधुसूदनः चेतसा मनसापि सां न स्मरति अतः
 अहं न गञ्जितं न विचारितं मनवेतसं कष्टदायकमिति शेषः, यथा
 तादृशो रह निवसामि न, इत्यर्थः कं मन्त्रापीति भावः ॥ ८ ॥

करोति । हरिचरणमेव शरणम् आश्रयः यस्याः तयाभूत

तत् किं कामपि कामिनीमभिष्टतः किंवा कलाक्रेलिभि
 बंधो बन्धुभिरव्यकारिणि बन्धोपान्ते किमुदन्नाम्यति ।
 कान्तः क्लान्तमना मनागपि पथि प्रस्थातुमेवाक्षमः
 सहे तीक्ष्णतमञ्जुवञ्जुललताकुण्डलेऽपि यन्नागतः ॥ ११ ॥
 अथागतां माधवमन्तरेण सखीमियं वीक्ष्य विषादमूकाम् ।
 विषयमाना रमितं कदापि जनार्दनं दृष्टवदेतदाह ॥ १२ ॥

अथ चतुर्थः प्रपञ्चः ।

वसन्तरागेण एकतालीतालेन च गीयते ।

अरसमरोचितविरचितवेशा गलितकुसुमदलविलुलितकेशा ।

हरिकीर्तनपरा इत्यर्थः जयदेवस्य भारती वाणी कोमलकलावती रम-
 णीवक्त्रचानिपुणा सुवर्तिरिव हृदि वषट्प तिष्ठति ॥ १० ॥

कलविशेषे तर्कयति तदिति । कान्तः क्लष्टः सहेतीक्ष्णं अञ्जु,
 बन्धोऽं यत् बन्धुबन्धतानां नेतृबन्धतानां कुण्डलं तस्मिन् अपि यत्
 न आगतः, तत् कामपि कामिनीं किम् अभिष्टतः उपगतः ? किं
 बन्धुभिः कलाक्रेलिभिः कलानां वादितादीनां क्रेलिभिः क्रीडा-
 बद्धः आसक्तोक्तः ? किं वा अजिघृक्षं क्लान्तम् आकुलं मनः क्लान्तः-
 करणं यत् क्लान्तमना बन्धु मनाम् अत्यगपि पथि प्रस्थातुम् अक्ष-
 मोऽपि अन्धकारिणि बन्धोपान्ते किम् किंवा आम्यति ? ॥ ११ ॥
 शार्दूलविश्रीकृतं दत्तम् ।

अथेति । अथ वितर्कानन्तरं माधवस्य अन्तरेण विना आगताम्
 अतएव विषादेन मूकां क्लृप्तसखीप्राणां सखीं वीक्ष्य इव राधा जना-
 र्दनं कदापि रमितं दृष्टवत् दृष्टमिव विषयमाना सती एतत् आह ॥ १२ ॥
 उद्वेगवशाद्वक्तम् ।

अथ वसन्तरागेण एकतालीतालेन च गीयते ।

अथेति । अपि अधिकपुष्पा अतिपुष्पवती अथवा अथीरा सुवर्तिः

‘कापि चपला मधुरिपुषा विलसति सुवतिरुधिरपुषा’ ११ भू०

हरिपरिरम्भयवलितविकारा

कुचकलसोपरि तरलितहारा । “कापि” ॥ १४ ॥

विचलदलकलसिताननचन्द्रा ।

तदधरपानरभमल्लततन्द्रा । “कापि” ॥ १५ ॥

चञ्चलकुण्डलदलितकपीला ।

मुखरितरश्मजघनगतिलोला । “कापि” ॥ १६ ॥

दशितविभोजितलम्बितहसिता ।

बहुविधकूजितरतिरसरसिता । “कापि” ॥ १७ ॥

कारचनरक्त कचितं यथा तथा विरचितः शेषः यथा तथोक्ता तथा
मलितेन सुरतस्रवितेन कुचनदयेन वृजनाद्यथा विरचितः शेषः
यथाः तादृशी क्वतो मधुरिपुषा कल्पेन विरचति ॥ ११ ॥

पक्ष्मि प्रोक्ता सुवति विचित्रदि हरीश्यादि । इति परिरम्भ-
येन वलितः प्रवहः विकारः आलम्बनित इति भावः । यथाः तादृशी
तथा कृचकलसोः कलकुण्डलोः उपरि तरलितः चन्द्रावितः हाराः
यथाः तथाभूता ॥ १४ ॥

विचलदिति । विचलद्विः अचलैः केचैः वलितः सुन्दरः आनन-
मे चन्द्रः यथाः सा, तथा तथा कल्पेन अधरपानरभमेन अधरपान-
मेन कला तन्द्रा यथाः तथाभूता ॥ १५ ॥

चञ्चलेति । चञ्चलाभ्यां रतिरवेत्येति भावः । कञ्चलाभ्यां दलितो
यथाः यथाः सा तथा कुचरिता रचना तादृशा सा कचनरक्त रतिः
तथा कौशा चपला ॥ १६ ॥

दशितेति । दशितक मिवक्त विचोचितेन कल्पितं यथापुनः
वर्णितं यथा तथोक्ता तथा बहुविधं कूजितं यथाकादृशी सा रतिः
तथा रश्मि आकादेन रचिता रचपुषा ॥ १७ ॥

विपुलधुलकपृष्ठवेपथुभङ्गा ।

श्वसितनिमीलितविकसदनङ्गा । “कापि” ॥ १८ ॥

यमजलकणभरसुभगशरीरा ।

परिपतितोरसि रतिरणधीरा । “कापि” ॥ १९ ॥

श्रीजयदेवभणितं हरिरमितम् ।

कलिकलुषं जनयतु परिशमितम् । “कापि” ॥ २० ॥

इति चतुर्थः प्रबन्धः ।

विरहपाण्डुमुरारिसुखाम्बुजद्युतिरयं तिरयमपि वेदनाम् ।

विधुरतीव्रतनोति मनोभुवः सुहृदवे ! हृदये मदनव्यथाम् २१

विपुलेति । विपुलाः पुष्पा यस्मिन् तादृशः पृष्ठः सङ्गान् वेपथु-
भङ्गः कल्पच्छेदः यस्याः तद्योक्ता तथा यस्मिन् निमीलितेन च विकसन्
पुष्पेभ्यः यमजलः कायः यस्याः तथाभूता ॥ १८ ॥

अथेति । यमजनिनेन जलकणभरेण स्वेदजसविन्दुसमूहेन सुभगं
शरीरं यस्याः सा तथा रतिरथे सुरतसंघामे धीरा सती वराव
कान्तस्य वर्यासि परिपतिता ॥ १९ ॥

श्रीति । श्रीजयदेवेन भणितं हरिरमितं हरेः सुरतं कश्चिदप्युक्तं
परिशमितं जनयतु ॥ २० ॥

विरहेति । अथेति कोनकापमन्त्रे । हे वरि ! मनोभुवः
मानसं सुहृत् मिलभूतः विरहेण मन विच्छेदेन पाण्डुः यत् सुरारः
कल्पस्य सुखाम्बुजं मन्त्रेण द्युतिर्वत्सा तथाभूतः अतएव वेदनां मनो-
व्यथां कल्पादर्थजनितानिति भावः । तिरयम् व्याकादयन् निराकृत्य-
विषयः चतुर्थेन कल्पस्यार्थजनितानन्दव्याभादिति भावः ।
विधुः हृदये सतीव मदनव्याथां तनोति विस्मयति हृदोपचलनादिति
भावः ॥ २१ ॥ इत्यधिकारितं दशमम् ।

सतमः सर्गः ।

६५

अथ वसुदयः पञ्चमः ।

गुर्जरैरागेण एकतालोतासेन च गीयते ।

समुद्रितमदने रमणोवदने चुम्बनवल्लिताधरे ।

मृगमदतिलकं लिखति सपुष्पकं मृगमिव रजनीकरे ।

“रमते यमुनापुलिनवने विजयीमुरारिरधुना” “भ्रुवम्” ॥२२

घनचयकृषिरे रचयति चिकरे तरलिततरुणानने ।

करवककुसुमं चपलासुषमं रतिपतिमृगयानने ‘रमते’ ॥२३

गुर्जरैरागेण एकतालोतासेन च गीयते ।

वसुदनेति । अधुना विजयी जयधीः सर्वोत्कर्षशास्त्रीत्यर्थः ।
मुरारिः यमुनापुलिनवने यमुनायाः पुलिनं वर्तिनि, कानने समुद्रित-
वस्यक् प्रक्षिप्तः मदनः येन तस्मिन् कामोद्दीपके इत्यर्थः, चुम्बनेन
रहितः सङ्कोचितः कधरः यथा तादये रमणोवदने कलादिषु
कामिन्याः वदने रजनीकरे चम्पू मृगमिव सपुष्पकं सरोमाङ्गे
सर्पेण जातरौमःसुं यथा तथा मृगमदस्य कल्पनिकायाः तिलकं
लिखति ददाति रमते क्रोडति च तथेति शेषः एतेन कामी-पति-
भावसुलभस्याः तथाचोक्तं यस्या रतिमुच्चाकटः पतिः पार्श्वे न सञ्चति ।
विचित्रं विभ्रमेयुं ज्ञा या स्यात् कामीनभक्तृत्वेति ॥ २२ ॥

तनेति । यमानां मेळानां अथ घनचयः तदस्य कृषिरे शोभने
तरलितं चसुचितं तद्व्यापनां मृगां काननं सर्वं येन दर्शनाधीनमिति
भावः । तस्मिन् तथा रतिपतिः काम एव स्यात् तस्य कानने विचरन्-
कानने कामोद्दीपके इत्यर्थः तस्याः पूजकायाः कामीनपतिभावा-
दिकृते कुलधरे चपला विद्युत् तस्या इव सुषमा परमा शोभा यथा तादये
‘करवककुसुमे रचयति’ । मुरारिरिति पूर्वेषु सम्बन्धे एवमुपपन्नोपदि-
शोध्यन्मिति ॥ २३ ॥

घटयति सुघने कृचयुगमयवे मृगमदरुचिरूपिते ।
 मणिसरममलं तारकपटलं नखपदशशिभूषिते “रमते” ॥२४॥
 जितविसयकले मृदुभुजयुगले करतलनलिनोदले ।
 नरकतवल्लयं मधुकरनिचयं वितरति हिमशीतले “रमते” ॥२५॥
 रतिगृहजघने विपुलापघने मनसिजकनकासने ।
 मणिमयरश्मनं तोरणहसनं विकिरति कृतवासने “रमते” ॥२६॥
 चरणकिसलये कमलानिलये बभ्रुमणिगणपूजिते ।
 वहिरपवरणं यावकभरणं जनयति हृदि योजिते “रमते” ॥२७॥

घटयतीति । सुघने निविष्टे नखपदं नखस्तमेव शशी चन्द्रः
 तेषां भूषिते कवचकृते तथा मृगमदस्य कस्तूर्या वा रुचि कान्तिः
 तथा रूषिते शोभिते तस्याः कृचयुगमेव गगनं तस्मिन् कवचम् उक्त्वा
 मणिसरं सुक्ताङ्गारमेष तारकाणां नखपाणां पटलं राजिं घट-
 यति ॥ २४ ॥

जितेति । जितं विशिष्टं कृपावत्य एकलं खण्डं येन तादृशे
 करतलमेव नलिनोदलं पद्मपत्रं यस्य तस्मिन् तथा हिमवत् शीतले
 मृदुलिं भुजयुगले करद्वये मधुकराणां भ्रमराणां निचयं श्रेष्ठिभि-
 रारक्तनिर्मितवल्लयं वितरति परिधापयति ॥ २५ ॥

रतीति । विपुलम् अपघनं शरीरम् आद्यतनमित्यर्थः यस्य
 तादृशे विशाले इत्यर्थः, मनसिजस्य कामस्य कनकासने स्पर्शनिर्मित-
 पोडलरूपे इत्यर्थः, तथा कृतं वासनं गङ्गादिभिः संस्कारः यस्य तथा-
 भूते मृगमदस्यादिभिः सुरगीकृते इत्यर्थः, तस्याः रतेः मृङ्गारस्य
 मृदुलम् आश्रय एव जघनं कटिपुरोभागः नितम्बो वा तस्मिन्
 तोरणस्य वह्निर् रश्मिर्वा शोभायैवास्तीत्यर्थः हसनम् उपहासकरं ततोऽप्य-
 धिकमुन्दरमित्यर्थः मणिषयं रत्नमयं रश्मनं काङ्क्षीं विकिरति अप-
 यति ॥ २६ ॥

चरणेति । चरणपादाः कवचाः निचये कान्तये हृदि चक्षुर्युगे

रमयति सृष्टयं कामपि सृष्टयं खलहलधरसोदरे ।

किमफलमवसं चिरमिह विरसं वद सखि ! विटपोदरे रमते

इह रसभञ्जने क्षतहरिगुणने मधुरिपुपदसेवके ।

कलियुगचरितं न वसतु दुरितं कविनृपजयदेवके 'रमते' ॥ २८

इति पञ्चदशः प्रबन्धः ।

नायातः सखि ! निर्दयो यदि गठस्त्वं दूति ! किं दूयसे

स्वच्छन्दं बहुवज्रभः स रमते किं तत्र ते दूषणम् ।

पय्याद्य प्रियसङ्गमाय दयितस्याक्षयमाणं गुणै-

रक्त्वागृह्णातिभरादिव स्फुटदिदं चेतः स्वयं यास्यति ॥ ३० ॥

योजिते विनिर्दिष्टे नखा एव मण्डोमां गच्छाः ते गृह्णते अर्चिते
तस्याः चरन् किमवसं पदपङ्क्तये परिहरपररणं वाक्छा योभाजनकं याव-
कमनक्त यमेव भरणम् आभरणं जनयति अर्पयति ॥ २७ ॥

रमयतीति । हे सखि ! अने भूते इहपरस्य वलदेवस्य सोदरे
आतरि इहपरस्य इहवाइवस्य नेति सोडुयठनोक्तिष्वप्यस्यते ।
कण्ठे कामपि सृष्टयं योमननेनां कामिनीं पदयम् अनुकूपं यथा
तथा रमयति सति इह विटपोदरे खताम्बुजे अप्यस्यं निष्कलं विरसं
रसवर्जितं यथा तथा किं कथम् अवसम् अवस्थितांश्च यद् कथय ॥ २८ ॥

इहेति । रसभञ्जने हरभञ्जने क्षतं कीर्तितं हरेर्गुणनं येन
ताडये, मधुरिपोः कण्ठस्य पदसेवके भक्ते इत्यर्थः कविनृपजयदेवके
कविन्रेव जयदेवके कलियुगस्य चरितं दुरितं पापं न वसतु ॥ २९ ॥

इदानीं दुःखितां मण्डोमांशवन्त्याह नेति । हे सखि ! निर्दयः
द्वारद्विष्टः यठः यदि न आयातः, हे दूति ! त्वं किं कथं दूयसे ते
दुःखिता भवसि, बहुत्रः बहुभा वियः यस्या मः कण्ठः स्वच्छन्दं रमते,
तमे तं तव किं दूषणं सोदोषः ? पय्या अवबोध्य, यदा दयितस्य प्रियस्य
कण्ठस्य गुणैः सोन्द्यादिभिः रञ्जुमियेति ध्वनिः ; आक्षयमाणम्

अथ प्रोक्तम् : प्रबन्धः ।

देशाख्यरागेण रूपकतालेन च गीयते ।

अनिलतरलकुवलयनयनेन तपति न सा किसलयशयनेन ।

“सखि ! या रमिता वनमालिना” । भ्रुवम् ॥ ३१ ॥

विक्रमितसरसिजललितमुखेन ।

स्फुटति न सा मनसिजविशिखेन । “सखि ! या” ॥ ३२ ॥

अमृतमधुरमृदुतरवचनेन ।

ज्वलति न सा मलयजपवनेन । “सखि ! या” ॥ ३३ ॥

इदं चेतः चित्तम् उत्कण्ठा चौरुक्कम् आर्त्तिः प्रीडा च तयोर्भवात्
आतिशयात् चेतोः स्फुटत् विदग्धादिव कथं यास्यति उत्तमेणावधारः
भवेत् सन्भावनीतुमेष्टामकृतक परात्मनेति लक्षणात् ॥ ३० ॥ सादृश-
विक्रीडितं इत्यम् ।

देशाख्यरागेण रूपकतालेन च गीयते ।

अनिलेति । हे सखि ! या अनिलेन वायुना तरले चक्षुषे कुव-
लये नीलोत्पले इव नयने खल तादृशेन वनमालिना रमिता क्रीडिता,
सा किसलयशयनेन प्रप्लवङ्गशयनेन न तपति न सन्तापं नश्यति ।
अरमिति । यद्ये किसलयशयने नवपल्लवशयनाभू इति न तपति इति
न अपि तु तपत्येवेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

विक्रमिति । विक्रितं अत सरसिजं पद्मं तद्वत् क्वचित् सुकं
यद्य तेन वनमालिना रमिति सर्वत्र बोध्यं यः मनसिजविशिखेन
कामशरेण न स्फुटति न विदीर्यति, अरमिति । यद्ये मनसिज-
विशिखे कामशरे इति वृत्त्यन्तं कृत्वा पूर्ववत् नञ्प्रत्ययान्वयः कार्य-
त्यर्थं सर्वत्र ॥ ३२ ॥

ज्वलति । ज्वलतवत् मधुरं मृदुतरं कोमलतरं वचनं दम्भ-
तेन वनमालिना रमिति । पूर्ववत् सा मलयजपवनेन न ज्वलति न
नश्यति ॥ ३३ ॥

स्थलजलरुहश्चिकरचरणेन ।

लुठति न सा हिमकरकिरणेन । 'सखि ! या' ॥ १४ ॥

मज्जलजलदममुदयरुचिरेण ।

दलति न सा हृदि विरहभरणे । 'सखि ! या' ॥ १५ ॥

कनकनिकषरुचिशुचिवसनेन ।

श्वसिति न सा परिजनहसनेन । 'सखि ! या' ॥ १६ ॥

मकसभुवनजनवरतरुणेन ।

वहति न सा रुजमतिकरणेन । 'सखि ! या' ॥ १७ ॥

श्रीजयदेवभक्षितवचनेन ।

प्रविशत्यु हरिरपि हृदयमनेन । 'सखि ! या' ॥ १८ ॥

इति श्रीकृष्णः पञ्चमः । . . .

स्यवेति । स्थलजलरुहश्चैव रुचिरेषां तादृशाः चरचरणा इत्या-
धादाः यत्र तादृशेनेति वनवासिनेत्यत्र विशेषणम् । सा हिमकर-
चन्द्रश्च चिरणेन न लुठति न भूतले पतति इत्यर्थः, पद्यान्तरं
पूर्ववत् ॥ १४ ॥

मज्जवेति । मज्जकः लघुपूरः यः लघुपराकां रुद्धयः तद्वत् रुचि-
रेण लुम्बरेण । सा विरहभरणे हृदि न दलति न विदीर्यते ॥ १५ ॥

कनवेति । कनकस्य वाचनस्य निशयः कनकं तद्वत् रुचिरेण
तादृशं शुचि चम्पकं वसनं यत्र तादृशेन । सा परिजनानां हस-
नेन कण्ठहासेन न श्वसिति न हसति न हसति पद्यान्तरं पूर्ववत् ॥ १६ ॥

मकवेति । मकसेषु भुवनजनेषु वरः श्रेष्ठः तद्वत्त्व तेन । सा
श्वसितरुहेन श्वसितोक्तेन रुजं योक्तां न वहति पद्यान्तरं पूर्ववत् ॥ १७ ॥

श्रीवेति । श्रीजयदेवेन भक्षितम् उक्तं यत् वचनं तेन हरि-
रपि हृदयं प्रविशति ॥ १८ ॥

मनीभवानन्द ! चन्दनानिल !

प्रसीद रे दक्षिण ! सुख वामताम् ।

क्षणं जगत्प्राण ! विधाय माधव

पुरी मम प्राणहरी भविष्यसि ॥ ३८ ॥

रिपुरिव सखीसंवासोऽयं गिखीव हिमानिलो

विषमिव सुधारश्मिदूर्ध्वं दुनोति मनोगमम् ।

हृदयमदये तस्मिन्नेवं पुनर्वसते बलात्

कुवलयदृशां वामः कामो निकामनिरङ्गयः ॥ ४० ॥

आधां विधेहि महयानिल ! पञ्चबाण !

प्राणान् गृहाण न गृहं पुनराश्रयिष्ये ।

सकृति मलयानिलं प्रार्थयते मनोभवेति । हे मनोभवस्य चान-
न्दन ! चानन्दजनक ! चन्दनानिल ! प्रसीद प्रसन्नो भव, रे दक्षिण !
सरल इति ध्वनिः वामतां वक्रतां सख्यं क्षणं, हे जगत्प्राण ! क्षणं
मम पुरः कथयतः माधवं विधाय पश्चात् प्राणहरीः भविष्यसि ॥ ३८ ॥
वैश्वस्यविश्वं वसम् ।

रिपुरिति । सर्वं सखीभिः संवासः सहवासः रिपुः शत्रुरिव,
हिमानिलः शीतलवायुः शिखी चन्द्ररिव, सुधारश्मिदम्भः विषमिव
मम मनः दूरम् आकर्ष्ये दुनोति ललापयति, हृदयम् आदये दमा-
रहितं तस्मिन् अने एव पुनः बलात् वसते तस्मिन्, तथा हि कुवलय-
दृशां नीलोत्पलाक्षीणां चानिलीनां कामः वामः वक्रः अतएव निष्का-
मम् आकर्ष्ये यथा तथा निरङ्गुयः अवाध्यः शिखाचारिणात् दुर्निवार
वस्यः ॥ ४० ॥ हरिषीदवसम् ।

मायाविति । हे मलयानिल ! त्वं आधां मनोव्यापी विधेहि
जनय, हे पञ्चबाण ! काय । प्राणान् गृहाण, पुनर्गृहं न काम-
यिष्ये न मणिप्राणि, हे अतान्तमग्नि ! मनसोदरे ! मञ्जने ! इत्यर्थः ते

किं ते कृतान्तभगिनि ! क्षमया तरङ्गे-

रङ्गानि सिद्धं मम शान्दत्तु देहदाहः ॥ ४१ ॥

साम्प्रानन्दपुरन्दरादिदिविषदुन्देरमन्दादराद्
घानम्भैर्मुकुटेन्दुनीलमणिभिः सन्दर्शितेन्दोवरम् ।

स्वच्छन्दं मकरन्दपुन्दरगल्लम्बन्दाकिनीमेदुरम्
श्रीगोविन्दपदारविन्दमशुभस्फन्दाय वन्दामहे ॥ ४२ ॥

इति श्रीगीतगोविन्दे विप्रलब्धावर्णने मागहनारायणो
नाम सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

तत्र क्षमया किं ? क्षमां वा कृष्ट, मम कृतानि सिद्ध, देहदाहः शरीर-
ज्जलापः शान्दत्तु निवृत्तो भवतु ॥ ४१ ॥ स्वच्छन्दित्वको वृत्तम् ।

छन्देति । शान्दः घनः शानन्दो येषां तेः पुरन्दरादिभिरिन्द्रा-
दिभिः दिविषदां देवानां इन्दैः क्षमन्दादरात् अतिवज्रात् शान्त्यै । स्वच्छ-
न्देति वृद्धिः मुकुटस्थैरिन्दुनीलमणिभिः तट्टिकाभिरित्यर्थः । सन्दर्शितम्
इन्दोवरं स्वच्छन्दा नीलोत्पलध्वजः यत्र ताडनं तथा स्वच्छन्दं यथा
तथा मकरन्दवत् छन्द्यो मन्त्र्यः निवरन्ता शरणादिति भावः
सन्दाविन्द्या तट्टिका मेदुरं स्निग्धं श्रीगोविन्दस्य पदारविन्दं पादपद्मम्
अशुभस्फन्दाय अशुभनिवारणाय वन्दामहे प्रणमामः ॥ ४२ ॥ शार्ङ्ग-
विक्रीडितं वृत्तम् ।

इति सप्तमः सर्गः ।

अष्टमः सर्गः ।

विलसलक्ष्मीपतिः ।

अथ कथमपि यामिनीं विनोय करगरजं रितापि सा भाते
अनुनयवचनं वदन्तमपि प्रथतमपि प्रियमाह साभ्युपगमम् ॥ १ ॥

अथ सप्तमः प्रपद्यः ।

भैरवीरागयतितालाभ्यां गीयते ।

रजनिजनितगुरुजागररागकषायितमलसनिमेषं
बहति नयनमनुरागमिव स्फुटमुदितरसाभिनिवेशम् ।

अथेति । अथ अनन्तरं सा करग्रजाम्बु शरेण लज्जेरितापि
कथमपि अतिश्लक्ष्णेयं यामिनीं विनोय वापयित्वा प्रभाते अग्रे प्रथतम्
अनुनयवचनं वदन्तम् अपि प्रियं साभ्युपगमं शेषं वधातवा, आह
उवाच ॥ १ ॥ वृजितायाहृतम् ।

भैरवीरागेण यतितालेन च गीयते । भैरवीरागध्यानं वधा । शरो-
वरस्ये स्फटिकस्य लक्षणम् । शरोरुहैः शङ्करमर्चयन्ती । तावत्प्रभेदं प्रति-
पत्तुं गीता गौरीतनुमौदभैरवीयम् ॥ वृज्जीतपारिजातोक्तवचनं वधा ।
स-स्वराद्यप्यहन्त्या भैरवी स्थात् भ-कोमवा । रिषारोहे तु मन्वावा
प्रससेनोभयोरपि । वृज्जेनावावरोहे तु सर्वदा सुखदायिनी ।

स रि स ग प ध नि । स नि ध प ध ग रि स । स रि स
स प ध ग रि स स ग रि ग रि स नि ध नि वा । स ग
स ग स ग प ध ग रि स । धा प ध ग रि स ग रि नि
स ग स ग स प ध ग रि स ग ग नि नि ध स ग
रि स स ग रि स नि नि स क ।

इति भैरवी । सर्वदा ।

रजनीति । हरिहरोति । खेदस्तु चकनस्यं ये माधव ! याहि

हरिहरि ! याहि माधव ! याहि वीर्य ! मा वद् कैतववाद
तामनुसर सरसीरहस्योचन ! वा तव हरति विवादम् ॥२॥
काञ्चलमलिनमिलोचनमुष्णविरचितमोक्षिरूपम् ।
दृशनवसममक्षं तव कृष्ण ! तनोति तनोरनुरूपम् ॥

‘हरिहरि ! याहि’ ॥ १ ॥

वपुर्ननुवदति तव आरसङ्गरचरनचरचतरेखम् ।
मरकतशकलकलितकलधोतलिपेरिव रतिजयलेखम् ॥

‘हरिहरि ! याहि’ ॥ ४ ॥

मन्त्र हे वीर्य ! याहि मन्त्र, द्विरुक्तिः कोपाधिक्यलुचिवा । कैतववादं
कपटः चनं वा वद्, हे सरसीरहस्योचन पञ्चनवन ! तं, बालाङ्ग वपु-
रव अनुमन्त्र, वा तव विवादं कल्पायं हरति । तत्कालाभिधरये
हेतुं दयवति रजनीति रजनीयां जलितेन सुदृष्टा दीर्घेण जामरेण
रागेण तस्मान्नुरागेण च कणावितम् आरम्भीभूतं कण्डः निषेधः यस्त
तत् प्रावयो निनीवनपरमिच्छतः तथा कदितः प्रकटितः तस्याः सुरते
अभिविषेधः येन तस्याभूतं तव नखं कटुं कृष्णम् कटुराननिष
नदति धारयति । एतेनास्याः कष्टितायं कष्टितं तदुक्तं प्राति-
स्याकृष्टिभक्ते कष्टितेनैव कणावितेति ॥ २ ॥

कण्ठवापि जामरवादिभिर्नेत्रकोटिभ्यः काटिकावस्तु तन्निवारयति
कण्ठलेति । हे कृष्ण ! तव कण्ठं रक्तवर्णं दधनवर्णं रदनकटुम्
अधरनिषेधः तव तनोः शरीरक कटुद्वयं मोक्षं कण्ठकण्डकिनयोः
विकोचनयोः नेत्रयोः तस्या रति प्रेयः पुण्येव विरचितं मोक्षिणः
द्वयं तनोति विहारयति, विरचितं मोक्षिणद्वयं यत् तादृशं वत् तव
तनोः कटुद्वयं वादय्यं तनोति वा कण्ठवः ॥ १ ॥

वपुर्ननु । तव कटुः शरीरं कटुवपुः कान्तव्याने कटुः तीक्ष्णः
नखरैः कान्तव्येव रेखाः यस्मिन् तादृशं वत् कटुतमवपुः मोक्षनविद्यमाने

चरणकमलगलदलकसिक्तमिदं तव हृदयमुदारम् ।
दर्शयतीव वह्निर्मदनदुमनवकिसलयपरिवारम् ।

‘हरिहरि ! याहि’ ॥ ५ ॥

दशनपदं भवदधरगतं मम जनयति चेतसि खेदम् ।
कथयति कथमधुनापि मया सह तव वपुरेतदभेदम् ॥

‘हरिहरि ! याहि’ ॥ ६ ॥

वहिरिव मलिनतरं तव कृष्ण ! मनोऽपि भविष्यति नूनम् ।
कथमथ वक्ष्यसे जनमनुगतमसमशरज्वरदूनम् ।

‘हरिहरि ! याहि’ ॥ ७ ॥

कलिता निर्मिता या कलघोतस्य स्पर्शस्य निपिरचरविन्यासः तस्याः इव
तया हृदयैः करणे मयी ज्ञेया । रचितमिति अभ्याहार्यं रतेः सुरत-
व्यापारस्य जयवेष्टं विजयपत्रम् अनुवहति अनुकरोति ॥ ४ ॥

वने कण्टकादिभिर्नालघर्षणात् एवं सम्भवति न तु मखलतानी-
मानोत्थायकानां निराकरोति चरन्तेति । इदं तव उदारं विशालं हृदयं
चरणकमलाभ्यां पादपद्माभ्यां तस्या इति भावः गलता स्पर्शता च कल-
सिक्तम् अतएव वह्निः सुदयाद् वह्निः प्रदेशे मदनदुमनस्य हृदयस्य काम-
दलस्य नवं नूतनं किसलयपरिवारं पल्लवसमूहं दर्शयतीव मकटयतीव ॥ ५ ॥

दशमेति । भवतस्तव अधरगतं दलच्छदस्य दशनपदं तस्या दलछत-
चित्रं मम चेतसि खेदं क्लेशं तापमित्यर्थः जनयति अतः कथं कथ-
नापि एवं भावान्तरे आपतितेऽपि तव एतत् वपुः शरीरं मया सह
अभेदम् अभिष्टं कथयति कथयति च अन्यथा तद्दशनपदं तवैव
घोडा भवेत् मम तु कल्पमिति भावः ॥ ६ ॥

अन्यथापि दशनपदं सम्भवति न तु अन्यनायकावकादिनायकानां
निराकरोति वहिरिति । हे कृष्ण ! तव मनः कृपि वहिरिव वाक्का-
शरीरमिव नूनं निश्चितं मलिनतरं भविष्यति । अथ अन्यथा इत्यर्थः

स्मिन्मति भवानबलाकवलाय वनेषु किमत्र विचित्रम् ।

प्रथयति पूतनिकैव बध्बधनिर्देयबालचरित्रम् ।

‘हरिहरि ! याहि’ ॥ ८ ॥

श्रीजयदेवभक्तिरतिवञ्चितस्त्रिषु तथुवतिविलापम् ।

मृणुत सुधामधुरं विबुधा ! विबुधालयतोऽपि दुरापम् ।

‘हरिहरि ! याहि’ ॥ ८ ॥

रति वप्रदयः प्रथमः ।

तवेदं पश्यन्त्याः प्रसरदमुरागं वहिरिव

प्रियापादात्मकान्कुरितमरुज्ज्योति कूटयम् ।

ममाद्य प्रख्यातप्रणयभरभङ्गेन कितव !

त्वदालोकः प्राक्कादपि किमपि लज्जां ज्ञनयति * १० ॥

अनुगत तरेवायनम् अयनधरस्य बालस्य उदरेषु दूनं नन्मन् आनित्यं
कथं वञ्चयति प्रसारयति ॥ ७ ॥

स्मरतीति । भवान् अयनानां आनिनीनां वलाय ग्राहाय वनेषु
स्मरति, अत्र विवरे किं चित्रं आचर्यम् ? तथा हि पूतनिकैव
पूतना एव बध्बधेन स्त्रीवधेन निर्देयं दस्त्रारचितं बालचरित्रं तत्रैव
येनः प्रथयति प्रकटयति ॥ ८ ॥

ज्योति । हे विबुधाः ! विबुधाः ! देवा वा, सुधावत् मधुरं विबुधा-
वततोऽपि कुरवोकेऽपि दुरापं दुर्लभं श्रीजयदेवेन भक्तिं रतिवञ्चितायः
वञ्चितायाः प्रीतितायाः सुवन्ताः विहाय मृणुत आचर्यन्त ॥ ८ ॥

तदिति । हे कितव ! भूत ! प्रियाया अन्त्याया नाविवायाः पादा-
वन्नेन चरणावन्नेन चरयेन कुरतं व्याप्तं सुतराम् अद्यैव ज्योतिष्य
तादृशं अतएव वीर्यं प्रसरन् अहुरागः यस्यात् यथाभूतमिव तव कूटय
यज्जन्ताः अयवोवयन्ता यन अद्य तदेवाहोः तव दूयनं प्रथमं तः

प्रातर्नीलनिचोलमच्युतमुरः संवीतपीताम्बु-
 राधायाश्चकितं विबोध्य हसति स्मेरं सखीमण्ड-
 व्रीडाचक्षुलमक्षलं नयनयोराधाय राधानने
 खादु स्मेरमुखोऽयमसु जगदानन्दाय नन्दात्मजः ॥ ११ ॥

इति श्रीगीतगोविन्दे खण्डितावर्धने विलस-

सखीपतिर्नाम अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

जगद्विष्णोस्तस्य प्रचक्षते यः भरः आनिशब्दं तस्य भङ्गेन हेतुना यो ता-
 दपि शोककारणे सखीपतिर्धर्मः किं कथं किमपीत्यव्ययम् अनिर्वचनीया-
 नित्यर्थः खण्डिता जनयति ॥ १० ॥ शिखरिणीवत्तम् ।

सर्गान्ते मङ्गलमाचरति प्रातरिति । प्रातःकावे नीलनिचोलं न-
 यवसनं तथा स्मेरं संवीतम् आच्छादितम् पीतं अंशुकं येन तम् आ-
 श्रय चकितम् अपरनायिकावसनव्याख्यायात् अपराधस्य व्यक्ततया भ-
 निति यावत् आश्रुतं कथं विबोध्य राधायाः सखीमण्डले सखी-
 मण्डले स्मेरं नन्दं यथा तथा हसति इति व्रीडया खलया चक्षु-
 लं यथा तथा चक्षुः पञ्चमप्रान्तं नयनयोः आधातुं वसनप्रान्तेन नयने
 आधाय इत्यर्थः राधाया आनने सुखे खादु सुन्दरं स्मेरं व्रीडाच-
 क्षुलं सुखं यद्य तादृशः अयं नन्दात्मजः कथं जगताम् आनन्दाय
 यस्तु भवतु ॥ ११ ॥ खादुं च विस्तीर्णितं वृत्तम् ।

इति अष्टमः सर्गः ।

अथ नवमः सर्गः ।

सुखमुकुन्दः ।

अथ तां मलयच्छिन्नां रतिरसभिन्नां विनादसम्पन्नाम् ।

अनुचिन्तितहरिहरितां कलहान्तरितामुवाच रघुः सखी ॥१॥

अथ अष्टादशः प्रपञ्चः ।

गुर्जरीरागयतितालाभ्यां गीयते ।

हरिरभिसरति वदति मधुपवने

किमपरमधिकसुखं सखि ! भवने ।

‘माधवे मा कुह मानिनि ! मानमये !’- भ्रुवम् ॥ २ ॥

रहस्यं कथापिच्छेपेण चिद्यमानां राधां सखी प्राह अयेति ।
अथ अन्तरं सखी रघुः विजने अन्वयेतत् मन्त्रेण वायेन चिन्तां
बलम्नां रतिरसेन सुरतजनितेन आवन्नेन भिन्नां विरहितां विनादेन
दुःखेन वल्लभा ताम् अनुचिन्तितं हरिः कथञ्च हरितं परभारीकृतम-
न्त्रं ववा ताम् अतएव कलहान्तरितां कलहेन अन्तरितां अन्वहितं
राधां उवाच । कलहान्तरितामन्त्रसुखं भरतेन ववा । माधवेन मन्त्र-
वकीरमनेन अन्त्रं तं चाटुकारवचिरादपार्श्वं पश्चात् । संतप्ते नद-
वज्रविद्यावद्वैद्यैकाग्रवाद् कलहान्तरितेति वा आदिदि ॥ १ ॥
आर्थाद्वक्तम् ।

गुर्जरीरागेन यतिवायेन च गीयते ।

हरिरिति । अन्त्रे ! मानिनि ! मानमये राधे ! मधुपवने वदन्त्यभीरे
वदति वति हरिः कथञ्च अन्वितरति तत्र वदतिस्त्वामवाति तस्मात्
माधवे मां मा कुह मे सखि ! भवने वदुं कथञ्च वहीने इति भावः
अपरम् अन्त्रं अधिकसुखं किम् अस्तीति चेद्यः न विनयस्तीत्यर्थः ॥२॥

तान्त्रिणादपि गुरुमतिसरसम् ।

किं विफलीकुरूपे कृपकससम् । 'साधवे' ॥ ३ ॥

कति न कथितमिदमनुपदसचिरम् ।

मा परिहर हरिमतिश्रयसचिरम् । 'साधवे' ॥ ४ ॥

किमिति विषीदसि रोदिषि विकला

विहसति युक्तिसभे तव सकला । 'साधवे' ॥ ५ ॥

चटुनखिक्रीदलशीतलशयने ।

हरिमवलोकय सफलस्य नयने । 'साधवे' ॥ ६ ॥

जनयसि मनसि किमिति गुरुखेदम् ।

अणु मम वचनमनोहितभेदम् । 'साधवे' ॥ ७ ॥

तावेति । तान्त्रिणात् अपि गुरु स्थौल्येन काठिन्येन वर्ज्यत्वेन
 च मय्यन्यतिहरसं रघुमरपूर्यं कृपकससं सतकृष्णं किं कथं विफली-
 कुरूपे व्यर्चयसि ? कृष्णस्य करकमलमर्दनराहित्यादिति भावः ॥ ३ ॥

कतीति । इदम् अनुपदं पदे पदे कचिरं साध्यतमेव कति त-
 कारं न कथितं मया इति शेषः वारं वारं यदि पदे मया रदं कथित-
 मित्यर्थः किमिच्छा इति । अतिशयसचिरम् अतिदुर्लभं कति मा परि-
 हर न त्यज ॥ ४ ॥

किमिति । विकला अतिव्यसकुला कती किमिति कथं विषीदसि
 निषीदं प्रकाशयसि, रोदिषि च । विकला युक्तिसभा कामिनीवर्गः तव
 हसति तवेति सख्यस्यविवक्षया पठ्यते ॥ ५ ॥

नदिति । चटुभिः कोमलैः नखिक्रीदलैः शीतले शयने हरिं
 कृष्णम् अवलोकय, पश्य, नयने नेने सफलस्य चरितार्थं कुरु च ॥ ६ ॥

जनयसीति । हे रामे ! मनसि गुरुखेदं मया दुःखं किमिति
 कथं जनयसि सत्यादयसि धारयसीत्यर्थः, अनुरोधितः अनभिचयितः
 येन विरहः यथा तादृशं यथा-युगयोर्विरहः सा भूतया तन्मन्त्रिणा,
 इति मय्यनं शब्दः ॥ ७ ॥

हरिश्चपयात् वदतु बहुमधुरम् ।

किमिति करोषि हृदयमतिविधुरम् । 'माधवे' ॥ ८ ॥

श्रीजयदेवभक्तिसहितसहितं

मुञ्चयतु रसिकजनं हरिचरितम् । 'माधवे' ॥ ८ ॥

इति अष्टादशः प्रपञ्चः ।

किन्धे वत्पद्मासि यत्पद्ममति स्तब्धासि यद्वाग्विष

ये पद्मासि यदुच्छुब्धे विमुक्ततां यातासि तस्मिन् प्रिये ।

तद्युक्तं विपरीतकारिणि ! तव श्रीचण्डचर्चा विषं

शीतांशुस्तपनो हिमं हृतवहः क्रीडामुदो यातनः ॥ १० ॥

अन्तर्भोजनमोक्षिषूर्णचलकम्भारविस्त्रंसनः

हरिचरितम् । हरिः चपयात् तव वनोपमाचक्षुः, यच्च बहुमधुरं वनोहरं वचनं वदतु च । किमिति वचं हृदयम् अतिविधुरम् अति-
व्याकुलं करोषि ? तव व्याकुलीभावो निम्बः इति भावः ॥ ८ ॥

श्रीति । श्रीजयदेवेन भक्तिसहितम् अतिभक्तिसहितम् अतिमनोहरं
हरिचरितं लब्धचरितं रसिकजनं मुञ्चयतु मुक्तिकरोद ॥ ८ ॥

किन्धे इति । हे राघे ! तस्मिन् प्रिये लब्धे किन्धे खेपं
दर्शयति अपि यत् पद्मा निरुता यदुभाविचोत्थः अपि, प्रपद्यति
अपि यत् लब्धा निरुता यतदन्धोऽध्याया दत्तार्थः अपि, रागिणि यदु-
दाहरति अपि यत् देवस्या पिदेनिषी अपि, उच्छुब्धे यदुच्छुब्धे अपि
विमुक्ततां मतिमुक्ततां याताः प्राप्ता अपि, तयात्, हे विपरीतकारिणि !
प्रतिमुक्तवर्तिनि ! तव श्रीचण्डचर्चा चण्डनविशेषनं विषं, शीतांशु-
चन्दः तपनः शीतः, हिमं हृतवहः अग्निः तया क्रीडामुदो
क्रीडामुदो यातनः इति, यत् तत् युक्तम् अतुल्यं विपरीतवृद्धिः यदे-
वेन विपरीतं भवतीति भावः ॥ ११ ॥ यदुच्छुब्धमोक्षितं हस्तम् ।

अन्तर्भोजनमोक्षिषूर्णचलकम्भारविस्त्रंसनः । कु. श्री. १० ॥

स्तथाकर्षणदृष्टिर्हर्षणमहामन्त्रः कुरङ्गोदयाम् ।
 दृष्ट्यहानवदूयमानद्विविधदुर्वारदुःखापदां
 भ्रम्यः कंसरिपोर्व्यपोहयतु वोऽन्नेयासि वंशीरवः ॥ ११ ॥
 इति श्रीगीतगोविन्दे कलहान्तरितावर्णने
 मुग्धसुकुन्दो नाम नवमः सर्गः ॥ ८ ॥

अथ दशमः सर्गः ।

चतुरश्रतुर्भुजः ।

सत्रान्तरे मसृणरोषवशामसीम-
 निष्ठासनिःसहमुखीं सुमुखीमुपेत्य ।
 सत्रीहमीक्षितसखीवदनां दिनान्ते
 सानन्दमग्नदपदं हरिरित्युवाच ॥ १ ॥

हरिणाशीषाम् अन्नभोजनेन मनोहरेण मोक्षिषुष्येन वापुः सानु-
 रति शिरःकण्ठनेन चक्षुषां मन्दाराणां देवतद्विशेषकृतमानां
 विशङ्कनः शिरसः स्फुटिकारकः आत्मस्य अग्निप्लतोऽपि आकर्षणे तथा
 दृष्टिर्हर्षणे जेमानन्ददाने कङ्कामन्त्रः तथा इत्यङ्गिः दुर्घर्षैः दानवे-
 र्दूयमानाः योद्यमाना वे द्विविधः देवाः तेषां दुर्वाराणां दुःखापदां
 भ्रम्यः निवारकः वंशीरवेणैव दानवानां पराजयमिति भावः कंसरिपोः
 मसृणस्य वंशीरवः सः वृथाकम् अन्नेर्वांश्च अद्युमानि व्यपोहयत निरा-
 चरोऽन्नेर्वांश्चेति पाठे व्यपोहयत बह्व्यस्त इत्यर्थः पातुनामनेवाऽन्नेवात्
 चपयनं बोधायति अन्नेव । चार्दुमविक्रीडितं वृत्तम् ।

अमेति । अत्र अस्मिन् अन्तरे अग्नये दिनान्ते सन्निधायां हरिः
 कथं पञ्चवक्त्र अन्तायेन विचित्रक रोषक वशम् अधीनां प्रायशो
 निहन्तवापान्तरकः कवीमनिन्दयितुं पुनः पुनः निन्दायेन निःकृते

अथ एकोनविंशः प्रबन्धः ।

देववराहीरामेण आकुवतालेन च गीयते ।
 वटसि यदि किञ्चिदपि दन्तवृषिकौमुदो
 हरति द्रुतिमिरमतिघोरम् ।
 स्फुरदधरसीधवे तव वदनचन्द्रमा
 रोचयति लोचनचक्रोरम् ।
 'मित्रे ! आरुग्रीले ! सुखं मयि मानमनिदानं
 सपदि मदनानला दहति मम मानसम् ।
 देहि सुखकमलमधुपानम्' । ध्रुवम् ॥ २ ॥

विषादपूर्वं सुखं यथाः तां तथा वयोसं वयस्यं यथा मया देवितं वटं
 वटसि वदनं यथा तपोक्ता वटसि प्रवर्तितदन्तिनित्यंः सुखसि
 राधां वदेत्येव प्राप्य मानान्तां नन्दानि आहोद्वारितानि वदानि
 सुप्रतिफलानि यत् तद् वयातया इति वयस्ययाचं वयस्यं वयाच ॥ १ ॥
 वयस्यनित्यं वयस्यम् ।

देववराहीरामेण आकुवतालेन च गीयते ।

वटसीति । हे आरुग्रीवे ! अनोरमपरिमे मित्रे ! वटसि कनि-
 दानम् अङ्गुलिकं नाम कोपं सुखं, मानः कोपः च त्वं देवा मयासेवा-
 वल्लभ इति दर्पचकारः, मदनानलः कामाग्निः सपदि आदिति मम
 मानसं दहति, तस्मात् सुखमेव वयस्यं यच्च तस्य मधुपानं देहि सुख-
 वस्तुमधु पावयेत्यर्थः मधुपानस्य अस्मिन्निवारकत्वादिति भावः, यदि
 किञ्चिदपि वदति वयस्यम् तदा तव दन्तानां वृषिः शीघ्रमेव कोमुदो
 लोत्स्यता अतिघोरं दहः भवमेव विनिरं तत् वमेति भावः हरति,
 किञ्च तव वदनचन्द्रमाः सुखचन्द्रः स्फुरतः दीपमानस्य अपरस्य शीघ्रमे
 आकुवताय आकुवतायार्थविवक्षितं मम लोचनमेव वटोरं वटिविधेयं
 रोचयति आशयते सुखं करोतीत्यर्थः ॥ २ ॥

मय्येवासि यदि सुदति ! मयि कोपिनी

देहि खरनयनशरघातम् ।

घटय भुजबन्धनं जनय रदखण्डनं

येन वा भवति सुखजालम् । 'प्रिये !' ॥ ३ ॥

त्वमसि मम भूषणं त्वमसि मम जीवनं

त्वमसि मम भवजलधिरत्नम् ।

भवतु भवतीह मयि सततमनुरोधिनी

तव मम हृदयमतियत्नम् । "प्रिये !" ॥ ४ ॥

नीलनलिनाभमपि तन्वि ! तव सोचनं

धारयति कोकनटरूपम् ।

वर्णयति । हे सुदति ! योभनदयने । यदि वत्समेव मयि कोपिनी
कुहाडि, तदा खराः तीक्ष्णाः नखरा एव घराः ते । घातं प्रहारं
देहि, भुजबन्धनं वन्धनं घटय, कुच, तथा रदेः दन्तैः खण्डनं दंशनं
जनय कुच, येन वत्समेव प्रहारेण पादप्रकारादिना सुखजातं सुखसमूहं
तमेति येषः भवति तत् कुचं रत्नमयम् । प्रभवोहि खपराधिपु विह्वरेषु
महुरन्तीति विह्वलेवेति भावः ॥ ३ ॥

नाहं तव प्रभुवी तव प्रभुःसैव दण्डवत्स्वित्वायत्नाह त्वमिति ।
हे राधे ! त्वं मम भूषणम् खड्गहारः खडि, त्वं मम जीवनं प्राण-
भूतादि, किञ्च भवजलधौ संसारजाले रत्नञ्च सर्वत्रोपयस्तु च खवि
जातो जातो बहुतुल्यं तद्रत्नमिह यच्छते । इति कोपः तस्मात् भवती
इह खडिगम् त्वं जालघरणे इति भावः, यत्किञ्चतत् खहुरोधिनी कतु-
पूरयतिनी भवतु, तव तव कीदृशस्य मम हृदयम् अतिवत्नं अति-
यत्नम् तवाहङ्गुलवाभावं सततं वक्ष्ये, हविस्तपः ॥ ४ ॥

नीलेति । हे तन्वि ! त्वयाहि । नीलनलिनाभं नीलकमलवदनम्
अपि तव सोचनं नयनं कोकनटरूपं रत्नोत्पलसाम्यं धारयति-

कुसुमशरवाणभावेन यदि रञ्जयति
 कृष्णमिदमेतदनुकूपम् । “प्रिये !” ॥ ५ ॥
 स्फुरत् कुचकुम्भयोरपरि मखिमञ्जरी
 वञ्चयतु तव हृदयदेशम् ।
 रसतु रमनापि तव वनजघनमञ्जरी
 घोषयतु मञ्जरीनिदेशम् । “प्रिये !” ॥ ६ ॥
 म्यलकमलमञ्जरीं मम हृदयरञ्जनं
 जनितरतिरङ्गपरभागम् ।
 भण मञ्जरीवाणि ! करवाणि चरणद्वयं
 सरसलसदललकरागम् । “प्रिये !” ॥ ७ ॥

रोषादिति भावः, विस्तृतं कुसुमं चरः दृष्ट्वा, यथा कान्तकः च वायुः
 कुसुममिच्छति तस्मात् भावः उत्पत्तिर्वैद्येन तेन मधुना रञ्जयति यदि कृष्णं
 वीक्ष्येत तत् नयनं रञ्जयति मधुपानेन नेत्रबौद्धिस्तद्वन्मवादिति भावः,
 तदा एतत् रञ्जनम् अतुल्यं योष्यं भवति तस्मात् रोषं त्यक्त्वा मधु-
 पानेन नयनं रञ्जयति इति भावः ॥ ५ ॥

स्फुरन्ति । हे राधे ! तव कुचकुम्भयोः खनजघनयोः अपरि
 मखिमञ्जरी रञ्जयति स्फुरत् विराजता, तव हृदये मखिमञ्जरी रञ्ज-
 यतु वनोपवनं च । अथ तव घने निविष्टे जघनमञ्जरी रमना
 काक्षी अपि रञ्जयति, मञ्जरी कान्तक निदेशं दातुं शोचयति च
 च प्रचारयति च ॥ ६ ॥

सर्वेति । हे मञ्जरीवाणि हृदयधुरभाणि ! मम वचनं आदिन
 इत्यर्थः खनजघनानां खनजघनानां मञ्जरीं म्यलकारं, वनं हृदयक
 रञ्जनं वनोपवनं, जनितः जनः रतिरङ्गे सुरतोत्सवे परमानः
 उत्सवः तेन तादृशं तव चरणद्वयं चरणि आर्जेयं वचनं टीक्ष्णता
 उत्पद्यतेत्यर्थः, म्यलकमेव शोभनः रागः बौद्धिस्तं दृष्ट्वा तयोक्तं सुर-
 क्षितमिच्छति करवाणि ॥ ७ ॥

विप्रति वितनोरुणो धनो न कोऽपि ममान्तरं
 स्तनभरपरीरथारथे विधेहि विधेयताम् ॥ १० ॥
 मन्वे ! विधेहि मयि निर्दयदन्तदंष्ट्रं
 दोर्वह्निबन्धनिविद्धस्तनपीडनानि ।
 चण्डि ! त्वमेव मुदमन्त्रय पञ्चबाण
 चण्डालकाण्डदन्तादसवः प्रयान्ति ॥ ११ ॥
 यमिसुखि ! तव भति भङ्गुरभूर्यवजनमोहकरालकाससर्पी ।
 तदुदितभयभञ्जनाय यूनां त्वदधरसीधुसुधेव सिद्धमम्यः ॥ १२ ॥

मिति भावः, ज्ञाने चाज्ञाने ज्ञाने अतएव परावपचायिनि
 अन्त्यावकाशरहिते मनसि ममेति भावः । वितनोः स्तनकूटस्थः कोऽपि
 पन्थः जनः न प्रविशति तदाज्ञानतया अन्त्यकं परीरथः नायिकान्-
 रण्य प्रवेशानवकाशात् अथरीरतया देवकं काम एव मन चेति हि प्रति-
 यतीत्यर्थः । तस्मात् स्तनभरेण परीरथक आशेषक अद्भुते कप-
 ङ्गमे मन अन्तरं विधेयतां यस्मत्तां विधेहि प्रापय वयं ममेत्यर्थः ।
 चाण्डिकुण्डलमिति भावः ॥ १० ॥ चण्डिपीडनम् ।

सुखे इति । हे सुखे ! मयि निर्दयं निष्ठुरं यथा तथा दन्त-
 दंष्ट्रं दशनक्षतं तथा दोर्वह्निबन्धं मुञ्चतान्धनं निविद्धा
 स्तनाब्जा पीडनानि च विधेहि कुत्र । हे चण्डि ! कोपने ! त्वमेव
 मन मुदं कर्मसु अद्भुत जनन, पञ्चबाण एव चण्डालः तस्य चाण्ड-
 दन्तात् शरमहारात् मन अदसवः प्राणाः प्रयान्ति मयान्ति तस्मात्
 मयि प्रसीदेति भावः ॥ ११ ॥ मयन्तिककं हस्तम् ।

यमिसुखीति । हे यमिसुखि ! चन्द्रवदने ! तव भङ्गुरा कुटिला भू-
 मुञ्चनानां तदन्तानां मोहे मूढाविधाने वराहा भीमका चाकषपी
 लम्बमङ्गुलीकक्षणा भाति निराकृते । यूनां तथाः चाकषपीभूतायाः अद्भु-
 तममञ्जनाव भीतिनिवारणात् तद अपरमंभूदया सुधा एव सिद्धमम्यः

व्यस्यति हृवा भीमं तन्मि ! प्रपद्य पञ्चमं
 तरुणि ! मधुरालासोत्तपं विनीदय इष्टिभिः ।
 सुमुखि ! विमुञ्चीभावं तावद्विमुञ्च न वञ्चय
 स्वयमतिशयस्त्रिगुणी सुखे ! प्रियोऽहमुपस्थितः ॥ १३ ॥
 मधूकद्युतिवान्मयोऽयमधुरः स्निग्धी मधूकच्छवि
 र्गण्डशण्डि ! चकास्ति नीलनखिनवीभीषणं लोचनम् ।
 नासाभ्येति तिलप्रसूनपदवीं कुन्दाभदन्ति ! प्रिये !
 प्रायस्स्वभावंसेवया विजयते विस्तं स पुण्यायुधः ॥ १४ ॥

तवाधराभूतपानेनैव तद् भयं निवर्तते इति भावः ॥ १२ ॥ प्रथिता-
 पादतम् ।

व्यस्यति । हे तन्मि ! जयास्त्रि ! हृवा अकारणं भीमं दृष्ट्वाऽप्याहः
 तनेति शेषः, मां व्यस्यति तापयति, हे तरुणि ! मधुरैः आलापैः
 भाषितैः पञ्चमं रागं प्रपद्य प्रकटय पञ्चमरसनेत्रं मधुरभाषणं इत्यर्थः
 इष्टिभिः तापं विनीदय शमय, हे सुमुखि ! विमुञ्चीभावं दैतव्यं
 निराकरणाकार्यमिति भावः, विमुञ्च त्वज्ज न वञ्चय न प्रतारय मामिति
 शेषः, हे सुखे ! सुखे ! अतिशयस्त्रिगुणः अतिमेजयान् प्रियः प्रीतिकरः
 अहं स्वयं विना आह्वानमिति भावः, उपस्थितः आगतः । तस्मात्
 मां न प्रत्याख्याकीति भावः ॥ १२ ॥ हरिणीदतम् ।

व्यस्यति माननयनेन प्रथितोऽहं वञ्चयति । हे शण्डि ! कोपने !
 अयम् मधूकश्च प्रथितोऽहं वा द्युतिः आनिः तस्मात् मानयः वञ्चय-
 त्तुल्यवदय इत्यर्थः स्निग्धः तव अकारः, मधूकवत् स्निग्धीमण्डल
 तादृशः मण्डः कपोलः तवा नीलनखिनस्य नीलकण्ठस्य श्रीमोक्ष
 योनाचौरं लोचनं चकास्ति घोभते । हे कुन्दाभदन्ति ! कुन्दकुलम-
 दयने । तव नासा नासिका तिलप्रसूनस्य तिलेयुक्तस्य पदवीं चक्षते
 तिलप्रसूनपदवीं प्रातीक्ष्यः, हे प्रिये ! तस्मात् स पुण्यायुधः कल्पः

दृष्टौ तव मदाक्षये वदन्मिन्दुमत्स्यान्वितं

गतिर्जनमनोरमा विजितरश्मसूदयम् ।

रतिस्तव कलावती दक्षिरचितलेखे न्न वी

अहं विदधयो वतं वदसि तन्निः । सुखोभता ॥ २५ ॥

प्रीतिं वस्तुनतां हरिः कुवलायापीडे न साधं रणे

राधापीनपयोधरस्वरसङ्गतं कुम्भेन सन्धिद्वयम् ।

पत्रे विभ्यति मौलति क्षणमपि क्षिप्रं तदालोकनात्

व्यामोहेन जितं जितं जितमभूद् व्यामोहकांसादलः ॥१६॥

इति श्रीगीतगोविन्दे मानिनीवर्णने चतुरवतुर्भजा

नाम दशमः सर्गः । १० ।

भायः बाह्येन स्वमुपैषया तत्र सकाराधनेन विश्वं विजयते
 कायस्य विश्वजने तत्र सत्वमेव सत्यमिति वस्तुकार्यः ॥ १५ ॥ यादृक्-
 विश्वीकृतं हस्यम् ।

[illegible]

यस्मिन् अस्मान्माणादिना कर्मसमंहरति प्रीतिमिति। सः कुर्याद-
पीडेन तदास्मिन् कर्मसं हरिना साहं एवेत्यादि कर्मसं तदी-
येनेति भावः, यस्मिन्मात्रं कर्मसं सन् राधायाः दीव्योः यतोयदो

अथ एकादशः सर्गः ।

सानन्ददामोदरः ।

सुचिरमनुनयेन प्रीणयित्वा गृगार्क्षीं

गतवती कृतवेशे केशवे कुञ्जशय्याम् ।

रचितरुचिरभूषां दृष्टिमोषे प्रदोषे

स्फुरति निरवसादां कापि राधां जगद् ॥ १ ॥

अथ विंशतितमः प्रबन्धः ।

वसन्तरागयतितालाभ्यां गीयते ।

करणकत् कुवचयांशीकुञ्ज कुञ्जसर्गेन राधास्तनस्यस्फुरतिमान् रत्नयैः,
ततश्च यत्ने बाह्वने तस्मिन् हस्तिनि विभ्यति भवं प्राप्नुवति क्षिप्तं
शीघ्रं श्रीवति ज्वयभाषे च सति तदाशोकनात् तर्ह्यनात् चक्षुः
जितं जितं जितं कंशो जितः कंशो जित रत्नेषु व्यामोहेन जनता-
सङ्केने व्यामोहः विस्तारं गतः कोटाह्वः कवरवः वज्रात् तपोभूतः
अभूत् वः हरिः वः बुद्धाकं प्रीतिं तदुतां विस्तारवत् ॥ १६ ॥ बाह्व-
विक्रीडितं हस्तम् ।

सुचिरमिति । कापि वक्षी दृष्टिं स्पृशति चोरवतीति तपोक्ते
दोषनतत्करे प्रदोषे रजनीसुखे स्फुरति दीपमाने वर्धमाने इत्यर्थः,
सति सुचिरं दीर्घकालं अनुनयेन गृगार्क्षीं राधां प्रीणयित्वा वक्षो-
कृतवेशे रचितरुचिराशोकपरिच्छदे केशवे लब्धे कुञ्जशय्यां वता-
मरुचिरचित्तवचनं गतवति सति निरवसादां अनुनयेन वज्रापरहि-
ताम् अतएव रचिता रुचिरा अनोहारिणी भूषा वया वक्ष्या या
तां राधां जगद् वभावे ॥ १ ॥ नाशनीहस्तम् ।

वसन्तरागेण वतितायेन च गीयते ।

विरचितपाटवचनरचनं चरच रचितप्रणिपातम् ।
 सम्प्रति मञ्जुलवञ्जुलसीमनि केसिययनमनुयातम् ।
 "मुग्धे ! मधुमयनमनुगतमनुसर राधिके !" । ध्रुवम् ॥ २ ॥
 घनजघनस्तनभारभरे ! दरमन्यरचरचविहारम् ।
 मुखरितमणिमञ्जीरमुपैहि विधेहि मरालविकारम् "मुग्धे !
 मृणु रमणीयतरं तत्तणीजनमोहनमधुरिपरावम् ।
 कुसुमगरामनयामनवन्दिनि पिकनिकरे भज भावं "मुग्धे !" ॥ ४ ॥

विरचितेति । हे मुग्धे ! मुग्धे ! राधिके ! सम्प्रति विरचितानि
 चक्रानि पाटानि प्रियाणि वचनरचनानि वाञ्छापिन्दाया येन तं
 चरचयोः रचितः कृतः प्रणिपातः येन तथोक्तं पदान्तमित्यर्थः
 मञ्जुलानां मनोधानां वञ्जुलानां वेश्यानां सीमनि प्रदेष्टुं केसिययनं
 विहारयन्तां अनुयातम् अनुगतम् शरणागतं मधुमयनं जघनं अनु-
 सर अभिनन्द ॥ २ ॥

घनेति । हे घनजघनस्तनभारभरे ! घनबोर्निविष्टयोः जघन-
 स्तनयोर्भारस्तं भरः अतिशयं यस्याः तत्सम्पृष्टौ, दरमन्यः रसमन्यः
 चरचविहारः पाटविलेपः यत्नं तत् तथा सुखरितं मन्त्रितः मणि-
 मञ्जीरः रत्ननूपुरः यत्नं तत् तथा तथा उपैहि जगन्मयनम्, चर-
 चानां राजकुमारानां विकारं व्यङ्ग्यं विधेहि कुह मरालव
 मञ्जुल इत्यर्थः ॥ ३ ॥

मृणुति । रमणीयतरम् अतिमोहकं तत्तणीजनानां युवतीनां
 मोहनं मधुरिपोः जगन्मय रावं ययनं वेश्यानादमित्यर्थः मृणु । तथा
 कुसुमं शरणागतं धनुर्वयं तस्य वाचकोत्तर्यः वाचनं आदेशं मन्दं
 प्रतिपाद्यमतीति तथोक्तं पिकनिकं कोदिवानं निकरे समुक्ते भावम्
 अनुगतं भज रदानां सुखेन कोदिवानां मृणु इत्यर्थः ॥ ४ ॥

अनिलतरलकिसलयनिकरेण करेण लतानिकुरम्बं
 भिरणमिव करभोर ! करोति गतिं प्रति मुञ्च विलम्बं 'मुग्धे' ! ५
 स्फुरितमनकृततरङ्गवशादिव सूचितहरिपरिरम्भम् ।
 धृच्छ मनोहरहारविमलजलधारममं कुचकुम्भम् 'मुग्धे' ॥ ६ ॥
 अधिगतमखिलसखीभिरिदं तववपुरपि रतिरयसज्जम् ।
 चण्डि ! रसितरसमारवलिङ्गिममभिसर सरसमलज्जम् 'मुग्धे'
 अरशरसुभगनखेन करेण सखीमवलम्ब्य सलोलम् ।
 ललवलयकण्ठितैदवबोधय हरिमपि निजगतिशीलम् 'मुग्धे' ! ८

अनिच्छेति । हे करभोर ! अनिलाकुण्डितः सखिवन्द्यपर्यन्तः
 करस्य वद्विभोरः करभः, सखिवन्दादाकनिष्ठं करस्य करभोवद्विभोर-
 धारः । नदत् ऊह्य वल्लभसत्पञ्चुषो, लतानिकुरम्बं लताकुण्डं अनिवेन
 यायुना तरङ्गः चञ्चलः यः कियत्कियदिकरः पञ्चवसङ्कृतः तेन तद्रूपे-
 ष्वेत्यर्थः करेण तव गतिं लभनं प्रति प्रेरयन्निव, करोति तस्मात्
 विलम्बं सच त्वय विवक्ष्यं वा कुह इत्यर्थः ॥ ५ ॥

स्फुरितेति । अनकृतवशात् कामतरङ्गहेतोरेव स्फुरितं कल्पितं
 कृतएव सूचितः प्रकटितः करेः कल्पस्य परिरम्भः आविर्भूतं देव
 सेषोक्तं तथा मनोहरः हार इव विमला लज्जा जलधारा यस्या तादृशं
 लज्जं कुचकुम्भं सनसज्जं पुष्पं लभनं कुम्भं न वेति लिङ्गासक्त
 वक्ष्येति पाठे अरशरसुभेत्यर्थः अर इवेति ध्वेयम् ॥ ६ ॥

अधिगतेति । हे चण्डि ! कोपने ! अखिलसखीभिः सहचरीभिः
 कियत्कियं परिरम्भं देव सखी करोरं अपि रतिरये सुरतसंयामे सज्जं
 चण्डि ! रसिताया रसमायाः काञ्चुयाः रवः अनिरव दिविलसः
 पञ्चवसङ्गभेदः सत्य मादृशं वरुणं रसपूर्वं अतद्वत् चञ्चलं लज्जा-
 कुम्भं कातविति कल्याणार्थं संस्थात् कथिहरं कल्पसपगम् ॥ ७ ॥

करोति । करस्य विलम्बं करो इव लभनः शोभना नचाः यस्या

‘बीजग्रदेवभणितमधरीकृतहारमुदासितवामम् ।
हरिविनिहितमनसामधितिष्ठतु कण्ठतटीमविरामम्’मुञ्चे ।’

इति विंशतितमः प्रपञ्चः ।

सा मां दृष्ट्वाति वक्ष्यति प्रियकक्षां प्रत्यङ्गमानिङ्गनेः
प्रीतिं यास्यति रंस्यते सखि । समागत्येति चिन्ताकुलः ।
स त्वां पश्यति कम्पते पुलकयत्वानन्दति स्विद्यति
प्रत्यङ्गच्छति मूर्च्छति स्मिरतमःपुञ्चे निकुञ्चे प्रियः ॥ १० ॥

तादृशेन करेण हस्तेन सखीकृतं सविहारं वक्ष्या तथा वक्ष्यीं अवलम्ब्य
अथ गच्छ । वक्ष्यवक्ष्यतिः वक्ष्यारक्षितैः निजगतिभीषं निजस्य
प्राप्तनः नतिं योजयति आकाङ्क्षतीति तथोक्तं, ‘त्वदानमनोमुमुक्षु-
निवर्त्यः हरिं अवबोधय अहमागत्येति ज्ञापय अपिब्रह्मवाये ॥ ८ ॥

श्रीति । अधरीकृताक्षिरक्षताः हाराः येन तादृशं हारामेवयापि
अक्षिप्तमनोहरमिच्छते, उदाहिता न्यक्तृताः वामा सुन्दरी येन तथा-
भूतं सुन्दरीनायिकामेवमवधिमननोरनमित्यर्थः बीजग्रदेवस्य
भक्षितं भाषितं हरी कण्ठे विनिहितम् अर्पितम् मनो येषां तादृशानां
कल्पमङ्गानामित्यर्थः कण्ठतटीं कण्ठदेवम् अविरामम् अनवरतम् अधि-
तिष्ठत कल्पमङ्गः वततं जगदेवगीतं कीर्तयन्तु इति भावः ॥ ८ ॥

श्रीति । हे हृदि ! स्मिरं नाहं तमवां पुञ्जं यस्मिन् तादृशे निकुञ्जे
सः तव प्रियः कण्ठः सा राधा वक्ष्यामस्य मां दृष्ट्वाति, प्रियकक्षां वक्ष्यति,
प्रत्यङ्गम् अपिब्रह्मने यत्कृत्यैरिति भावः प्रीतिं वक्ष्यते वास्यति, रंस्यते
विहरिष्यति च इति चिन्ताकुलः इन् त्वां पश्यति मन्त्रार्थं विरीक्यते
इत्यर्थः, वेपथे अपिब्रह्मवा वक्ष्यते, पुलकयति मत्तत्परचात् सङ्गान-
रोपाधुः धवति, आनन्दति यत्र सुरतप्राप्त्याप्येति भावः स्विद्यति
स्वस्मिन्वा वमीक्री भवति, द्रक्ष्य दृष्ट्वाति त्वावरक्षितं पुञ्जा अङ्गुलंवाक्यं
स्तिष्ठतीत्यर्थः तथा मूर्च्छति विहस्येन कसुमवस्थावनवा मोहं वक्ष्यति ।

अश्वोर्निक्षिपदध्वजं श्वशयोस्तापिच्छगुच्छावलिं
 मूर्ध्नि श्यामसरोजदाम कुचयोः कस्तूरिकापत्रकम् ।
 धूर्तानामभिसारसत्वरहृदां विष्वक् निकुञ्जे सखि !
 ध्वान्तं नीलनिषोलचारु सुदृशां प्रत्यङ्गमालिङ्गति ॥ ११ ॥

काश्मीरगौरवपुषामभिसारिकाणां
 आबहरेखमभितो मणिमञ्जरीभिः ।
 एतत्तमालदलनीलतमं तमिस्त्रं
 तत्प्रेमहेमनिकषीपलतां तनोति ॥ १२ ॥

अत्र एकेन कारकेण अनेकक्रियान्वयात् । दीपकावहारः तदङ्गं दर्पण-
 कारेण अप्रसूतप्रसूतयोः दीपकान्तु निगद्यते । अथ कारकमेकं स्नादने-
 चासु क्रियासु चेदिति ॥ १० ॥ आर्द्रविक्रीडितं वृत्तम् ।

अस्मति अभिवारयोन्मसु अन्धकारं वषट्काराद् अश्वोरिति । हे
 सखि ! विष्वक् समन्तात् निकुञ्जे ध्वान्तं तिमिरं धूर्तानाम् अन्धजन-
 वल्लभानाम् अभिवारे सत्वरं कृद् कृदयं यावां तथाभूतानां नील-
 निषोलेन नीलवसनेन आरुणां मनोहारिणीनां सुदृशां सुवयनानां
 नारीणां अश्वोः नेत्रयोः अङ्गनं कण्ठं श्वशयोः कर्णयोः तापि-
 ञ्छानां तमालानां गुच्छावलिं कुसुमपावकपङ्क्तिं कर्णभूषणभूताभिरुच्यः,
 मूर्ध्नि शिरसि श्यामसरोजानां नीलकमलानां दाम पात्रं तथा कुचयोः
 अलयोः कस्तूरिकापत्रकं स्वननाभिरचितपद्मावलीं निक्षिपत् विष्वक् स
 कथं तत्तद्वेषेण परिवेषयित्वाः अत एव प्रत्यङ्गं सर्वोत्पङ्गमनोत्तर्यः
 आलिङ्गति ॥ ११ ॥ आर्द्रविक्रीडितं वृत्तम् ।

काश्मीरेति । एतत् तमालदलवत् नीलतमं अतिनीलं तमिस्त्रं
 तिमिरं काश्मीरं कृद् कृत् तद्वत् गौरं वपुः शरीरं यावां ताकां
 अभिवारिकाणां कान्त वल्लेन मण्डलीनां कान्तां चिन्वी तु या यात्रि
 वल्लेन अभिवारिकेति वचनात् नारीणां मणिमञ्जरीभिः अन्धकार-

हारावकीतरसकाञ्चनकाञ्चिदाम
केयूरकङ्कणमभियुतिदीपितम् ।
हारे निकुञ्जनिसयम् हरिं निरीक्ष्य
श्रीङ्गावतीमम् सखी निजमाद राधाम् ॥ ११ ॥

अथ एकविंशतितमः प्रश्नः ।

वराङ्गीरागरूपकतालाभ्यां मीयते ।
मञ्जुतरकुञ्जतलकेलिसदने ।
'प्रविश्य राधे ! माधवसमीपमिह ।
विलसन् रतिरभसङ्घसितकदने !' ॥ १४ ॥ ॐ
नवभवदशोक्तदशममसारे ।

रत्नकिरणैः अभितः सर्वतः कायहरेण' अङ्कितरेण च तत्रैव तादा-
मेन ह्य केन काञ्चन' तत्र निचमोपकृतां परीक्षायावाचनं मनोति
विस्तारयति निचमोपकृतिव बोधते इति ॥ १२ ॥ नवमतिशयं इत्यम् ।

वक्ष्यति वङ्गोत्तमनिमानतां प्रति वक्ष्या कथ्यते हारावकीति । अथ
अनन्तरं सखी हारावकी, तद्वर्णनं चतुर्वर्णनं वाचनानि वन
तादवत् काञ्चिदामः रत्नमात्रा रत्नार्थः केयूरक कङ्कणक कङ्कणक
च मञ्जोनी राधापरिहितानामिति भावः युतिभिः किरणैः दीपितम्
विराजितम् निकुञ्जनिसयम् वनान्यङ्कण हारे हरिं निरीक्ष्य श्रीङ्गा-
वतीं सख्यावतीं राधां निजमाद ॥ १३ ॥ नवमतिशयं इत्यम् ।

वराङ्गीरागेण रूपकतालेन च मीयते ।

मञ्जु इति । रतिरभवेन सुरतोत्साहेन 'हसितं' वक्षितं' वदनं'
अकाकात्सङ्गुहो, हे राधे ! इह मञ्जुनरे अति मनोहरे कुञ्जक तले
कञ्चनारे वत् केलिवदनं श्रीङ्गाकानं तत्र माधवसमीपं प्रविश्य,
विलस्य विहर च ॥ १४ ॥

इत आरभ्य आरम्भं केलिवदने इत्यङ्ग राधे इत्यङ्ग च विज्ञे-
नवाभ्यां प्रतिज्ञोक्तप्रतिज्ञाति मनोवादि । नवमवता अभिनवकाले-

‘प्रविश राधे ! माधवसमीपमिह’ ।

विलस कुचकलसतरङ्गहारे ! ॥ १५ ॥

कुसुमचयरचितशुचिवासनेह ।

‘प्रविश राधे ! माधवसमीपमिह’ ।

विलस कुसुमकुङ्कुमारदेहे ! ॥ १६ ॥

मृदुचलमलवपवनसुरभिशीते ! ।

‘प्रविश राधे ! माधवसमीपमिह’ ।

विलस रसवलितललितगीते ! ॥ १७ ॥

विततबहुवह्निनवपल्लवघने ।

‘प्रविश राधे ! माधवसमीपमिह’ ।

विलस चिरमलितपीनजघने ! ॥ १८ ॥

नेतव्यः । आशोकवनेन यत् यवनं यस्यास्त्रिचनं तदेव कारः ।
तादृशे कैवल्यदने दम्बस्य विशेषव्यभिचम् । कुचकलसयोः कानकुम्भयोः
तरङ्गः गतिवशात् चञ्चलः हारः यस्याः तदुच्यते, एवञ्चतरङ्ग
बोध्यम् ॥ १५ ॥

कुसुमेति । कुसुमचयेन पुष्पवनेन रचितं शुचि यविलं निर्मल-
मिवर्गः वाक्येन यवनं यवनं यस्यास्त्रिचनं, यच्चित् तयोश्चो कुसुमयत्
कुङ्कुमारः कोकिलः देहः यस्यास्तदुच्यते ॥ १६ ॥

मृदु इति । मृदुवा मध्येन चञ्चलता चञ्चलवपनेन चन्दनसंस्तुतेन
इति वाच्यं, सुरभिः सुगन्धः शीतः शीतलश्च तस्मिन् । रसेन रामेन
रचितं कुञ्जं चकितं कुञ्जरं शीतं यस्याः तदुच्यते ॥ १७ ॥

विततेति । विलसताभिः बहुभिः बहुभिः विलसताभिः यवैः पल्ल-
वैश्च घने निविष्टे इति दम्बः । चिरमलितं चिरवस्त्रे पीने प्रियायै
जघने नितम्बे यस्यास्तदुच्यते ॥ १८ ॥

अधुमिक्षितमधुपङ्कजकक्षितरागे ।
 'प्रविश रागे ! माधवसमीपमिह' ।
 विलस मदनरभसरसभागे ॥ १८ ॥
 मधुतरङ्गपिङ्गमिन्दरनिन्दनसूचरे ।
 'प्रविश रागे ! माधवसमीपमिह' ।
 विलस दशनवचिदचिरमिन्दरे ॥ १९ ॥
 विहितपद्मावतीसुखसभागे ।
 कुह मुरारे ! मङ्गलगतानि ।
 भवति जयदेवकविराजरागे ॥ २१ ॥

इति एकविंशतितमः प्रपद्यः ।

त्वां चित्तेन चिरं बहुलयमतिश्रान्तो भूयं तापितः

अधु इति । अधुना नवरत्नेन विक्षितैः वसामतैः मधुपानां अम-
 राणां कुक्षे इन्द्रेः कक्षितः क्षतः रागः पुञ्जनं मणिम् तपोक्षेत्रे ।
 मदनरभसेन काशमेतेन रवः सरस इत्यर्थः भावः, जयोद्धतिः वक्ष्याता-
 म्बुद्धौ, माधोपङ्कजसूचके इत्यर्थः ॥ १८ ॥

अधु इति । अधुना वरत्नेन तरङ्गानां चक्षुषाणां पिङ्गमिन्दराणां
 कोकिलहस्ताणां निन्दनसूचरे विहिते । दशनवचिरे इदमिति इत्यर्थः,
 तथा वचिरे इन्द्रेः मिन्दरे इत्यभिप्रेतः वक्ष्याः तदम्बुद्धौ, सुन्द-
 रलोकसूचके इत्यर्थः ॥ १९ ॥

विहितेति । हे मुरारे ! विहितः क्षतः पद्मावता जपज्जः
 सुखसभागे सुखसमतिर्गेन नाहमे पद्मावतीसूचके इत्यर्थः भवति
 तव चरितं माधवि पुञ्जर्षेः जयदेवकविराजे मङ्गलगतानि वङ्गनि
 मङ्गलानीत्यर्थः कुह ॥ २१ ॥

माधवि । हे रागे ! चित्तेन मनसा त्वां चिरं बहुम् क्षतय

कन्दर्पेण च पातुमिच्छति मुधासंवाधविस्वाधरम् ।
 अस्याङ्गं तदलं कुह क्षणमिह भूत्सेपलक्ष्मीनव-
 क्रीते दामद्वीपसेवितपदान्भोजे कुतः सम्भ्रमः ॥ २२ ॥
 सा ससाधससानन्दं गोविन्दे खोललोचना ।
 सिञ्चाना मञ्जु मञ्जीरं प्रविवेश निवेशनम् ॥ २३ ॥

अथ द्वाविंशतितमः प्रबन्धः ।

वराह्वीरागरूपकतालाभ्यां गीयते ॥

राधावदनविलोकनविकासितविविधविकारविभङ्गं
 जलनिधिमिव विधुमण्डनदर्यनतरलिततुङ्गततरङ्गम् ।
 'हरिमेकरसं चिरमभिलषितविलासं
 सा ददर्श शुक्लवर्णवशंवदवदनमनङ्गनिवासम्' ध्रुवम् ॥ २४ ॥

कतिपयान्तः कन्दर्पेण च भयम् कलत्रं तापितव अयं लघुः तत्र
 मुधया कञ्जतेन सम्बाधं पूर्णं विस्वाधरं पातुमिच्छति, तत् तत्र
 अथ चङ्गं उत्तङ्गं क्षणं अचङ्गुह भूत्सेपलक्ष्मीना भूभङ्गिणेनवा
 नवक्रीते अतएव उपदेवितं पादान्भोजं येन तादृशे तत्र पादपद्मसेवि-
 नीत्वर्थः दासे इव इह अस्मिन् कञ्जे सम्भ्रमः भयं कुतः नैव सम्भ्रमः
 काव्यं इत्यर्थः ॥ २२ ॥ शार्ङ्गविक्रीडितं इत्यम् ।

सीत । सा राधा ससाधसं सवम्भ्रमं दामन्दं यथा तथा
 गोविन्दे कञ्जे खोले सवम्भे खोजने यथाः तत्राभूता खोलवववव-
 वववोरितत्वपरः, तथा मञ्जुः मञ्जीरः मञ्जीरः मूषरः यत्र तत् यथा
 तथा सिञ्चाना मसनयया मूषररवं कुर्वाणा इत्यर्थः यती निवेशनं
 कतान्दं प्रविशे ॥ २३ ॥ अष्टष्टुप् ।

वराह्वीरागेष रूपकतालेन च गीयते ।

रापेति । सा निवेशनं प्रविशन्ती राधा राधाया वदनस्य सखस्य
 त्रिखोजनेन दर्शनेन विहासितः प्रसङ्गितः विविधः विहारार्थां दाम-

हारममलतरतारमुरसि दधत्तं परिलम्बित दूरम् ।

स्फुटतरफेनकदम्बकरम्बितमिव यमुनाजलपूरम् ।

‘हरिमिकरसम्’ ॥ २५ ॥

श्यामलमृदुलकलेवरमच्छन्मधिगतगौरदुकूलम् ।

नीलनलिनमिव पीतपरागपटलभरवल्लयितमूलम् ।

‘हरिमिकरसम्’ ॥ २६ ॥

तरलदृगञ्जलचलनमनीहरवद्वज्रनितरतिरागम् ।

जनितानां विभक्तुः विभेदः यच्च तयोक्तं विधुमण्डलक चन्द्रमण्डलक
दर्शनेन तरङ्गिताः चञ्चलिताः तद्वा मङ्गलः तरङ्गा यच्च तादृशं
जलनिधिं वसुधुमिव एकरसं विराडुरक्तं चिरं वल्लभाञ्जलं अभिलषितः
आकाङ्क्षितः विवाहः यच्च तं दुरीमेकतः हृष्यन् वसुधुदं ददन्
यच्च तत्राभूतं हृष्यविश्वितस्तुष्टमिच्छते तथा आनन्दकालाञ्जलं निवार्य
आनन्दं हरिं ददर्श ॥ २४ ॥

अतः परमावपन्नं हरिमिच्छन् विभेदवानि वक्ष्यति हार-
मिच्छादि । परिलम्बितं लम्बमानं दूरं दृष्टुं लम्बतरां काल-
ज्वाला तारा मध्यमचिह्नं तादृशं परलि दधत्तं धारयन् अतएव
स्फुटतरेव फेनकदम्बेन फेनराशिना परम्बितं वृद्धं यमुनाजलक
काञ्चिन्नीचलिकक पूरं प्रवाहमिव क्षितम् । यमुनायाः क्षान्तवर्ध-
त्वात् फेनकं च मुखात्वात् क्षीयन् क्षीयन् ॥ २५ ॥

आनन्देति । अभिलषितं परिहितं नीरं दृष्टुं वेन तं तथा
‘आनन्दं कटुकं कोपकं कठोरं शरीरं वल्लभाञ्जलि भवन्ति धत्ते इति
ज्ञात्वा तयोक्तम् अतएव पीतेन परामावात् कलःकरलकां पटल-
भरेण संकुलतिष्ठेन वल्लितं वेदितं पूरं यच्च तत्राभूतं नील-
नलिनं वीक्ष्यपठमिव क्षितम् ॥ २६ ॥

तरवेति । तरवेन चञ्चलेन दृगञ्जलचनेन पाटाचक्षेपेन यमो-

स्फुटकमलोदरखेलितखञ्जनयुगमिव शरदि तडागम् ।

‘हरिमकरसम्’ ॥ २७ ॥

वदनकमलपरिशीलनमिलितमिहिरसमकुण्डलशोभम् ।

स्मितरुचिरुचिरसमुन्नसिताधरपङ्कजतरतिलोभम् ।

‘हरिमकरसम्’ ॥ २८ ॥

शशिकिरणचूरितोदरजलधरसुन्दरसकुमुमकेशम् ।

तिमिरोदितविधुमण्डलनिर्मलमलजतिलकनिवेशम् ।

‘हरिमकरसम्’ ॥ २९ ॥

विपुलपुलकभरदन्तुरितं रतिकेलिकलाभिरधीरम् ।

‘हर’ इत् वदन् तं ज्ञान् जनितः रतिरागः सुरतोत्कृष्टं यत् तादृशम्
अतएव शरदि शरत्काये स्फुटक विधुवितल कमलस्य वदरे अम्भ-
नरे खेदितं कीडापन्नं खञ्जनयुगं यत् तथाभूतं तडागं शरोपरनिव
स्यितम् ॥ २७ ॥

वदनेति । वदनमेव कमलं पद्मं तस्य परिशीलनाच्च विधुः शश-
विलितस्य समानतस्य मिहिरस्य सूर्यस्य वना वनशी कुमुदस्य वने-
भूषणस्य शोभा यत् तपोज्ज्वलं सूर्यवदज्ज्वलकुमुदविलम्बः, तथा
स्मितस्य सुदुर्लभस्य रम्या शोभना रुचिरेण सुन्दरेण अतएव वस्तु-
वितेन सुशोभितेन अधरपङ्कजेन कृतः जनितः रतये सुरताय शोभः येन
तादृशम् ॥ २८ ॥

शशीति । शशिनः चन्द्रस्य किरणैः चूरितं ज्ञानं वदरं यत्
तादृशः यः जलधरः तदस्य सुन्दरः वस्तुस्य कुमुदवर्धितः यैः
यत् तपोज्ज्वलम् । तथा तिमिरेण अम्भकारेण वदितं यत् विधुमण्डलं
चन्द्रमण्डलं तदस्य निर्मलेन वसवजेन चन्द्रेण तिलकनिवेशः यत्
तथाभूतम् ॥ २९ ॥

विपुलेति । विपुलः बह्व्यांशः पुलकभरः रोषाङ्गातिशयः तेन

मथिनवकिरणसमूहसमुच्चयसमूहसुभनशरीरम् ।

‘हरिमेकरसम्’ ॥ २० ॥

श्रीजयदेवमथितविभावहिमुचीकृतभूषणभारम् ।

प्रथमत इति विनिधाय हरिं भवजससुकृतोदयसारम् ।

‘हरिमेकरसम्’ ॥ २१ ॥

अतिशय्यापाङ्गं श्वश्वपथपर्यन्तमन-

प्रयामेनैवास्यास्तरुतरतारं पतितयोः ।

इदानीं राधायाः प्रियतमसमासोक्तसमये

पपात स्नेहाम्बुप्रसर इव हर्षाद्गुनिकरः । २२ ॥

एतदुक्तं व्यासं तथा रतिवैशिष्ट्याभिः सुरतस्त्रीकृतपथैः पथैः २० ॥
अथ वम् । तथा मथिनवानां रजसमूहानाम् अङ्गुष्ठानाविति भावः
किरणसमूहैः समूहस्यैः भूषणैः सुभनं सुन्दरं शरीरं यत् तदा-
भूतम् ॥ २० ॥

श्रीति श्रीजयदेवक मथित विभागेन अतिशयपङ्क्तौ द्विगुचीकृतः
मथित इत्यर्थः भूषणक श्वश्वपथं गारा यत् तं तथा भवः संसार इव
जम् । तस्मिन् यत् सुकृतं पुनः तत् पदः समूहः तत् गारा
अभूतमित्यर्थः हरिं इति विनिधाय कावयित्वा प्रथमतः । भक्तान्
मति अतिरिक्तम् ॥ २१ ॥

अतिशय्येति । इदानीं प्रियतमक स्यात्क स्यात्कीदृशकये सन्-
मनसाये अथाङ्गं नैवप्राप्तम् अतिशय्य श्वश्वपथपर्यन्तं यद्गुर-
विश्वस्यः मथनप्रदायिव मतिपरिचयेत्येव तरुतरा अतिशय्यता गारा
कथोक्तिः यत् मत्स्यं तथा मतिमयोः राधायाः कथोः नैवयोः
स्नेहाम्बुप्रसरः हरिचपकनित वर्णकसमूह इव हर्षाद्गुनिकरः आनन्द-
वाग्भवः पपात ॥ २२ ॥ विचरिषीदसम् ।

भजन्त्यास्तस्यान्तं कृतकपटकण्डूतिपिहित-
 क्षिते याति गेह्यादृष्टिर्वहितालीपरिजने ।
 प्रियास्त्रं पश्यन्त्याः स्मरशरवशाकृतसुभगं
 सख्यया सख्यापि व्यगमदिव दूरं मृगं ॥ ३३ ॥
 जयश्रीविन्ध्यस्तैर्महित इव मन्दारकुसुमैः
 स्वयंसिन्दूरेण द्विपरममुदा मुद्रित इव ।
 भुजापीडक्रीडाहतेकुवलयपीडकरिणः
 प्रकीर्णास्तुविन्दुर्जयति भुजदण्डो मुरजितः ॥ ३४ ॥
 इति श्रीगीतगोविन्दे राधिकामिलने सानन्ददामोदरी
 नाम एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

भजन्त्या इति । तस्यान्तं शब्दप्रान्तं भजन्त्या नयन्त्या शब्दो-
 परि उपविशन्त्या इत्यर्थः कृता या कपटकण्डूतिः कृतककण्डूयनं
 तथा पिहितम् व्याख्यादितं क्षितं जेन, तादृशे अवहिते सतर्के
 आलीपरिजने सखीजने गेह्यात् निकृष्टभवनात् वहिर्वीते इव
 स्मरशरवशेन कामशरप्रहारेण यः आकृतः अभिजातः तेन सुभगं
 सुचारुं सखा नखा प्रियया कल्याण आशं सुखं पश्यन्त्याः कृतएव
 सख्ययाः सख्ययाः सख्याः राधायाः सख्या दूरं व्यगमदिव ।
 सखीसमूहं सख्या आसीत् इदानीं तद्वहिनमनात् कक्षां तद्व्या
 अभिजातोचितं विजहार इति भावः ॥ ३३ ॥ शिखरिणीहस्तम् ।

जयसीति । जयश्रिया विजयकक्षत्रा विन्ध्यस्तैरपि नैः मन्दार-
 कुसुमैः सुरतककुसुमैः सहितः पूजित इव द्विरेण हस्तिना सह य-
 रणः संपातः तेन मुदा हर्षेण कस्य सिन्दूरेण मुद्रित इव राजित
 इव भुजापीडे बाहुदण्डेन क्रीडया हतस्य कुवलयपीडकण्डूक केव-
 लकरिणः प्रकीर्णः सपन्नात् प्रसिद्धः आसुगविन्दुः शोषितविन्दुर्ज-
 नादयः सुरजितः कल्याण भुजदण्डः जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते ॥ ३४ ॥

अथ द्वादशः सर्गः ।

सुप्रीतपीताम्बरः ।

गतवति सखीदृन्दे मन्दतपाभरनिर्भर-

अरशरवशाकूतस्फीतस्मितस्त्रपिताधराम् ।

सरसमनसं दृष्ट्वा राधां मुहुर्नवपङ्क्तव

प्रसवशयने निक्षिप्ताच्छीमुवाच हरिः प्रियाम् ॥ १ ॥

अथ लघोर्विंशः प्रपञ्चः ।

विभासरानैकतालोताभाभ्यां गीयते ।

गतवतीति । सखीदृन्दे बहुचरीकनूके गतवति वति हरिः मन्दः
मिथिलः तपाभरः अस्त्रातिशयः अस्त्रात् तादृशेन निर्भरेण अति-
प्रदृष्टेन अरशरपणेन यः अङ्कुरः अभिवाद्यः तेन स्फीतं प्रदृष्टं यत्
स्मितं हसितं तेन स्त्रपितः अभिनिष्ठः अर्धः अस्त्राः तादृशीं सर-
समनसं अक्षुरागार्हचितां तथा नवपङ्क्तवामं प्रवरः समुक्त एव प्रथमं
तस्मिन् विचित्रम् अङ्कं यस्मात्कारं प्रियं राधां दृष्ट्वा मुहुः पुनः पुनः
उवाच ॥ १ ॥ हरिकोदितम् ।

विभासरानेष एकतालोतालेन च गीयते । विभासरानध्ययनं तथा ।
सखीदृन्दे अस्त्रातिशयः अस्त्रात् तादृशेन निर्भरेण अति-
प्रदृष्टेन अरशरपणेन यः अङ्कुरः अभिवाद्यः तेन स्फीतं प्रदृष्टं यत्
स्मितं हसितं तेन स्त्रपितः अभिनिष्ठः अर्धः अस्त्राः तादृशीं सर-
समनसं अक्षुरागार्हचितां तथा नवपङ्क्तवामं प्रवरः समुक्त एव प्रथमं
तस्मिन् विचित्रम् अङ्कं यस्मात्कारं प्रियं राधां दृष्ट्वा मुहुः पुनः पुनः
उवाच ॥ १ ॥ हरिकोदितम् ।

न व द व रि न न्या न ना रि व व नि ध प ध व व नि
च नि ध प न य न ना रि व व रि व ि व व नि ध

किसलयशयनतले कुरु कामिनि ! चरणनलिनविनिवेशम् ।

तव पदपङ्क्तवैरिपराभवमिदमनुभवतु सुवेशम् ।

‘क्षणमधुना नारायणमनुगतमनुसर भी राधिके’ ! ध्रु० ॥९॥

करकमलेन करोमि चरणमहमागमितासि विदूरम् ।

क्षणमुपकुरु शयनोपरि मामिव नूपुरमनुगतिशूरं क्षणं ध्रु० ३

वदनसुधानिधिगलितममृतमिव रचय वचनमनुकूलम् ।

विरहमिवापनयामि पयोधररोधकसुरसि दुकूलं क्षणं ध्रु० ४

स ध स स नि ध नि ध प न प न गा रि स स रि स रि
स स स नि ध प धा प ना पा या ध ना स नि ध प धा प
प ना नू गा रि स । स रि स स नि ध प ध धा रि
रि हा य ना गा रि हा ॥

इति विभाषः । प्रातःकालीनः ।

किसलयेति । हे कामिनि ! किसलयशयनतले नवपङ्क्तवश्यायां
‘चरणनलिनविनिवेशं’ पादपङ्क्तार्पणं कुरु, इदं ‘किसलयशयनं’ सुवेशं
सुविरचितं तव पदपङ्क्तवश्या वैरि शत्रुभूतम् अतः पराभवं पराजयं
तव पदपङ्क्तेनाथ्य शिरशि अयस्यानादिति भावः अतुभवतु प्राप्नोतु,
भी राधिके ! अधुना अनुगतं नारायणं मामित्यर्थः त्वं अतुसर
अनुगच्छ ममामिच्छां पूरयेत्यर्थः ॥ २ ॥

करकमलेनेति । हे प्रिये ! विदूरं वङ्कदूरम् आगमिता आनीता
अस्मि अयेति शेषः तस्मात् करकमलेन निजेनेति शेषः तव चरणं
करोमि संवाहयामि दूरागतस्य पादसंवाहनस्योचित्यादिति भावः,
मामिव अनुगतिशूरम् अत्यन्तानुगतमित्यर्थः नूपुरं शयनोपरि अथम्
उपकुरु स्थापय । अत्यन्तानुगते उपकारः कर्तव्य इति भावः ॥ ३ ॥

वदनेति । वदनमेव सुधानिधिः अमृतः तस्मात् गलितम् अमृत-

वद । अहम् पयोधररोधकं

प्रियपरिरम्भणरभसवलितमिव पुलकितरन्ध्रदुरवापम् ।
मदुरसि कुचकलशं विनिवेशय शोषय मनसिजतापं चण्डभु०
अधरसुधारसमुपनय भामिनि ! जीवय मृतमिव दासम् ।
त्वयि विनिहितमनसं विरहानलदग्धवपुषमविलासम् ।

‘चण्डमधुना’ ॥ ६ ॥

अशिशुखि ! मुखरय मणिरसनागुणमनुगुणकण्ठनिनादम् ।
मम श्रुतियुगले पिकरवविकले श्रमय चिरादवसादम् ।

‘चण्डमधुना’ ॥ ७ ॥

स्नानावरणं स्नानाच्छेषवाधकं वा परविषयकं च स्थितं दुष्कृतं वपुषः
विरहमिव व्यपनयामि ॥ ४ ॥

प्रियेति । हे प्रिये ! मम परविषयकं प्रियस्य कान्तस्य भवेति
भावः, परिरम्भणरभसेन काञ्चेष्टानेन वक्षितम् चण्डमिव पुलकितं
कोलाचितम् आन्येन मदुप्यतिरिक्तेन जनेन दुरापं दुर्लभं कुच-
कलशं स्नानकुण्डं निवेशय शोषय, तेन च मम मनसिजतापं क्षाम-
यन्तापं शोषय निर्वपय ॥ ५ ॥

अधरेति । हे भामिनि ! अन्ध ! अधरसुधारसम् अपराधनम्
उपनय देहि त्वयि विनिहितवपुषम् अपितचितं विरहानलेन दग्ध-
वपुषं स्नानेन आविहाकं विहासरहितं निरानन्दमित्यर्थः, मृतमिव
दासं किङ्करं भामिनि शेषः जीवय ॥ ६ ॥

अशिशुखीति । हे अशिशुखि ! अन्धवदने ! अनुगुणः अनुदयः
कण्ठक निनादः अनियेक तादर्थ्यं तव कण्ठकान्तस्य मणिरसना-
गुणं रक्तनिर्मितकालोदाय मुखरय निगुणकालोदाय अङ्गुष्ठाकनेन
अङ्गितं कृत्वा, पिष्टानां कोटिपानां रवेण विषये रक्ते विरहको-
टोपेकत्वादिभिः भावः । मम श्रुतियुगले कर्षणे चिरात् अवसादं
विनाशं वपुषः नाशय ॥ ७ ॥

मामतिविफलरूपा विफलोक्तमवलोकितुमधुनेदम् ।

भीलिति ललितमिव नयनं तव विरम विष्टज रतिखेदम् ।

‘अथमधुना’ ॥ ८ ॥

श्रीजयदेवकवेरिदमनुपदनिगदितमधुरिपुमोदम् ।

जनयतु रसिकजनेषु मनोरमरतिरसभावविनोदम् ।

‘अथमधुना’ ॥ ९ ॥

इति श्रीगीतगोविन्दे त्रयोविंशः प्रबन्धः ।

प्रत्यूहः पुलकाद्गुरेण निविडाश्लेषे निमेषेण च
क्रीडाकृतविलोकितेऽधरसुधापाने कथाकेलिभिः ।

आनन्दाधिगमेन मन्मथकलायुक्तेऽपि यस्मिन्नभूत्

उद्धूतः स तयोर्बभूव सुरतारम्भः प्रियम्भावुकः ॥ १० ॥

मामिति । हे राधे ! अधुना तव रदं नयनम् अतिविफलरूपा
अतिविफलेन विरहजनितेन आनापरनाम्ना कोमेन विफलोक्तं
वक्षितमित्यर्थः, विफलोक्तमिति पाठे विफलोक्तं क्लेशितं वा अ-
लोकितां द्रष्टुं ललितं सत्यपि न भीलति तस्मात् विरम निवर्त्तय
कोपादिति शेषः रतिखेदं सुरतदेव्यं विष्टज त्यज अभिजातानुरूप-
सुरतेन मां तोषय इति भावः ॥ ८ ॥

श्रीति । श्रीजयदेवकवेः अनुपदनिगदितं पदे पदे भवितुं अधु-
रिपो ललितो मोदः यन्मोहः यत् तत्ताभूतम् रदं गीतमिति शेषः,
रसिकजनेषु मनोरमरतिरसविनोदं मनोरमसुरतरञ्जनं जनयतु ॥ ९ ॥

अथ सुरतारम्भं कीर्त्तयति प्रत्यूह इति । तयोः राधाकण्ठयोः
यः प्रियम्भावुकः अतिप्रियः सुरतारम्भः उद्धूतः अत्युत्कटतया
कृतप्रसन्नः बभूव । यस्मिन् सुरतारम्भे पुलकाद्गुरेण रोमोद्गमेन
निविडाश्लेषे गाढाविक्रमे, निमेषेण क्रीडायां च आकृतविलोकिते
सुललितक्रीडने, कथाकेलिभिः वाक्पादयोः अथरसुधापाने, सत्य

• दोर्भ्यां संयमितः पयोधरभरेणापीडितः पाणिजै-
 राविद्धो दशनैः क्षताधरपुटः श्रीक्षीतट्रेनाहतः ।
 हस्ते नानमितः कचेऽधरमधुसूदननेन सञ्चोदितः
 कान्तः कामपि हृत्तिमाप तदहो ! कामस्य वामा गतिः ॥११॥
 माराङ्गे रतिकेलिसङ्ग, लरणारम्भे तथा माहस-
 प्रायं कान्तजयाय किञ्चिदुपरि प्रारम्भि यत्नम्, मात् ।
 निष्पन्दा जघनस्थली शिथिलिता दोर्बेऽङ्गिरुक्कम्पितं
 वक्षो मीलितमर्चि पौरुषरसः स्त्रीणां कुतः सिद्ध्यति ॥ १२ ॥

मन्त्रयकवायुद्धे कामक्रोडाविशेषरूपसंयामेऽपि आनन्दाधिगमेन सन्तो-
 षानुभवेन प्रत्युद्धः विभ्रः अभूत् ॥ १० ॥ मादृक् विस्फोटितं हृत्तम् ।

विपरीतसुरतं वक्ष्यति—दोर्भ्यामिति । कान्तः प्रियः हृत्तः
 दोर्भ्यां भुजाभ्यां संयमितः नियन्त्रितः, पयोधरयोः भरेण आपी-
 डितः आहतः, पाणिजैः नखैः आविद्धः विवृतः, दशनैः दलैः
 क्षतम् अधरपुटं यस्य तादृशः आक्षिप्तदेन मितम्बदेनेन आहतः,
 हस्तेन कचे केशे आनमितः, अधरमधुसूदनेन अधरमधुदानेन भक्ष्य-
 ङ्कितः सस्यक् तोषितं सन् कामपि अनिर्वचनीयं तस्मिन् सन्तोषम्
 आप प्रापत् अहो ! आश्चर्यं तत् तस्मात् कामस्य गतिः वामा विपरीता,
 कामस्य चक्रवर्त्तया विपरीत गतिः चमत्कारिणीर्षः ॥ ११ ॥ मादृक् व-
 विस्फोटितं हृत्तम् ।

पुनश्च तदेवाह—माराङ्गे इति । तथा राधया कान्तस्य हृत्तस्य
 जघाय पराभवाय माराङ्गे माराङ्गाभिधाने रतिकेलिसङ्ग, लरणारम्भे
 सुरतकीकृतसङ्कल्पव्यापारम्भे माराङ्गमायम् अतिवाङ्मयधरं सङ्गमात्
 आवेगात् उपरि काङ्क्षयेति भावः । यत् किञ्चित् अवचनीयं प्रारम्भ्य
 कञ्चनान्नं तेन विपरीतेन जघनस्थली निष्पन्दा, दोर्बेऽङ्गिरुक्कम्पितं
 शिथिलिता, वक्षः उद्ध्वान्तं तथा अङ्गि मदनं मीलितं हृत्तम् ।

तस्याः पाटलगाणिजाहितमुरो निद्राकषाये दृश्यो
निधूताऽधरशोषिमा विलुलितस्रस्तस्रजो मूर्धजाः ।
काञ्चीदामदरक्षयाञ्चलमिति प्रातर्निष्ठातैर्दृशोः
एभिः कामशरैस्तदङ्गुतमभृत्पत्यमनः कीलितम् ॥ १३ ॥
त्वामप्राप्यमपि स्वयंवरपरां क्षीरोदतीरोदरे
शङ्के सुन्दरि ! कालकूटमपिवन्मूढो मृडानीपतिः ।
इत्थं पूर्वकथाभिरन्यमनसो विचिप्य वामाञ्चलम् ।
राधायाः स्तनकोरकोपरि लसन्नेत्रो हरिः पातु वः ॥ १४ ॥

शुभ्रैर्दृष्ट्याह स्तोत्रांश्च स्वचानां पौष्परवः पुरुषव्यवहारं
कृतः विद्वति १ नैव विद्वतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ शार्ङ्गविप्रोद्धृतं वृत्तम् ।
तस्या इति । तस्याः राधायाः चरः पाटलैः श्वेतरत्नैः पाणिजैः
नखैः अङ्कितं दृश्यो नखने, निद्राया, निद्रावेगेन कषाये रञ्जिते,
अधरस्य शोषिमा शोषितं निधूता निरस्ता नितरां पानादिति भावः
मूर्धजाः केशाः विलुलिताः कस्याच भङ्गिताश्च लजः माहाः येभ्य
तादृश्याः, काञ्चीदामदरक्षयम् रैवत् विचित्रम् अञ्चलं वस्त्रं वस्त्र
तथाभूतम् । इति इत्थं प्रातः प्रभाते दृश्योर्लोकः निष्ठातैः एभिः
पूर्वोक्तैः कामशरैः नखलतज्जानरचपुष्पनक्षेत्राद्यैः नौरीक्ष्यजनकैः
पत्युः कालक मनः कीलितं विद्वन्मूढो ! तत् अङ्गुतम् आ शब्दं
कामशरा अन्वः निहितः परम् अन्वः कीलितमिति अन्तकार
इत्यर्थः प्रातःकादयो राधां विप्रोक्त्य ज्ञानस्य पुनः कुरताभिवाणे जात
इति भावः ॥ १३ ॥ शार्ङ्गविप्रोद्धृतं वृत्तम् ।

वृत्तमिति आशिषा अन्वर्तव्यमिति । हे सुन्दरि ! क्षीरोदस्य
क्षीरोदस्येति तीरोदरे तदवस्थे नवि अदम्यरपरां अदेषचित्तामिच्छते
त्वां अत्रापि मूढः तव शौण्डेय्यं विद्वन्मूढः शङ्काकोपतिः पार्वतीनाथः
कालकूटं विमं अपि वत् इत्येव अविममिति जीवनपरिजाना-

व्यालोलः केशपायस्तरलितमलकैः स्वेदलोली कपोली
 स्पष्टा दृष्टाधरयोः कुचकलयवचा हारिता हारयष्टिः ।
 काञ्ची काञ्चिहतायां स्तनजघनपदं पाणिनाच्छाद्य सद्यः
 पश्यन्ती चामरूपं तदपि विलुलितस्त्रग्धरेयं धिमाति ॥१५॥
 ईषमीलितदृष्टि मुग्धहसितं सौन्दारधारावयाद्
 अव्यक्ताकुलकेलिकाकुविकसहस्तांशुधोताधरम् ।

येति भावः एतेन पार्वत्या अपि राधायाः सौन्दर्यमधिकमिति ध्वन्यते ।
 इत्यङ्गं यद्वे मन्वे इत्यम् एवम्भूताभिः पूर्वकथाभिः पुराहृतकथनेः
 कथनसहस्रः आदिप्रचलायाः राधायाः वामाङ्गं हृदयवामभागस्थं
 वसनं विचित्रं अपनीय कनकोरकयोः कुचसकुक्षयोः उपरि समन्ती
 विकसन्ती नेत्रे यद्य तन्नाभूतः हरिः यः युष्मान् भक्तमिति भावः
 पाठ रचयत ॥ १४ ॥ मादृक्विक्रीडितं इत्यम् ।

व्यालोल इति । यदि चेति अध्याहार्यं इति च केशपाय
 व्यालोलः रतस्ततो विचित्रः, कलकैः चूर्णकुलकैः तरलितं स्वस्मान्नात्
 भ्रंशितं कपोली गण्डुदेवो जदेन चर्मजलेन लोली व्याप्री दृष्टा
 दधनयता अधरयोः अधरयोश्च स्पष्टा, हारयष्टिः उक्ताहारः कुचकल-
 यवचा कनककुलोपरि स्थिति जनितया चान्द्रा हारिता परिच्छिन्ना विभ-
 त्वादिति भावः, काञ्ची मेखला काञ्चित् आयां द्रियं मता, तदपि तस्याप्य
 इव राधा यदा तत्पक्षात् पाणिना हस्तेन स्तनजघनपदम् कच्छात्
 विलुलितं विचित्रं कलं मायां हारयतीति तयोक्ता चाकम् इति
 प्रौढप्रकारं पश्यन्ती इती धिमाति चान्द्रं प्रीययतीत्यर्थः । अन्तरा-
 नामकं इतिविदम् ॥ १५ ॥

इतिहिति । प्रत्युः सौमन्यशान् जनः चादेन सामावेशजनितेन
 उत्कम्पितोः प्रबोधरयोः कनकोः उपरि परिचक्ष्णात् काञ्चीभ्यां यः
 हर्षोत्कर्षः आतन्द्रातिभवः तेन विलुलता मन्त्रा निःसृता अवस्था

य्यासीत्कम्पिपयोधरोपरि परिष्वङ्गात् कुरङ्गीदृशो
हर्षोत्कर्षविमुक्तनिःसङ्गतनोर्ध्वन्यो धवल्याननम् ॥ १६ ॥

अथ सा निर्गता बाधा राधा स्वाधीनभर्तृका ।

निजगाद रतिक्लान्तं क्लान्तं मण्डनवाञ्छया ॥ १७ ॥

इति च सहसा प्रीतं सुरतान्ते मानितातिस्त्रिजैङ्गी

राधा जगाद सादरमिदमानन्देन गोविन्दम् ॥ १८ ॥

अथ चतुर्विंशः प्रबन्धः ।

रामकरीरागयतितालाभ्यां गीयते ।

कुर्वन् यदुनन्दन ! चन्दनमिश्रितरेण करेण पयोधरे

स्वगमदपत्रकमत्र मलोभवमङ्गलकलससङ्गोदरे ।

तदुच्यते। सादृश्याः कुरङ्गीदृशः हरिषाङ्गाः क्लान्ताः रूपं लीलिता
वस्तु चैता दृष्टिस्तत् सङ्गं सुन्दरं हरितं यस्य तथाभूतं स्त्री-
कारवशात् अत्यक्तेन अस्तुतेन आकुलेन असम्भवेन केनिकाकुला
क्रीडाजनितध्वनिविहारेण विह्वलः दन्ताग्रभिः धीतः आलित
अपरः यस्तत्तादयम् आननं धवति पिबति ॥ १६ ॥ सादृशविक्र-
ष्टितं वस्तुम् ।

अथेति । अथ अनन्तरं निर्गता निरक्ता बाधा आलपीडा यस्या-
सादृशो स्वाधीनभर्तृका स्वाधीनः स्वयमः भर्ता यस्याः तथाभूता राधा
मण्डनवाञ्छया अचक्षुराभिवासेन रतिक्लान्तमपि क्लान्तं निजगाद ।
स्वाधीनभर्तृकावच्छासकं यथा अथं वराहतेनैव अथं चरन्पातिते ।
चन्दुकेनेव कालेन क्रीक्रेत् स्वाधीनभर्तृकेति ॥ १७ ॥ अस्तुष्टु वस्तुम् ।

इति चेति । सुरतान्ते वन्द्यमावसाने अतिस्त्रिजम् अङ्गं यस्या-
सादृशो आलितो लब्धेन वन्दनं प्रापिता राधा वदन् प्रीतं गोविन्दं
आनन्देन सादरं सादरेण चेतव्यः इति वक्ष्यमाणम् इदं वचनं
जगाद वधाये ॥ १८ ॥ आलितवस्तुम् ।

कुर इति । कुरवानन्दे वदुनन्दने क्रीक्रेति इति वा राधा

निजगाद सा यदुनन्दने क्रीडति हृदयानन्दने ॥ १८ ॥

अलिकुलगञ्जनसञ्जनकं रतिनायकसायकमोचने
त्वदधरचुम्बनलम्बितकञ्जलमुञ्जलस्य प्रिय ! लोचने ।

‘निजगाद सा’ ॥ २० ॥

नयनकुरङ्गतुरङ्गविलासनिरोधकने श्रुतिमण्डले ।
मनसिजपाशविलासधरे शुभवेश ! निवेशय कण्ठने ॥

‘निजगाद सा’ ॥ २१ ॥

अमरचयं रचयन्तमुपरि रुचिरं सुचिरं मम सन्मुखे ।
जितकमले विमले परिकर्मय नर्मजनकमलकं मुखे ।

‘निजगाद सा’ ॥ २२ ॥

निजगाद । हे यदुनन्दन ! चन्द्रनाटपि विधिरतरेण अतिशीतलेन
करेण तवेति शेषः अल मदीभवस्य कामस्य मङ्गलकवचवहोदरे मङ्ग-
लिकपूर्णकुम्भसदमे प्रयोधरे खाने मृगमदपलकं कलूरिकापलावलिं
कुर्व विरचय ॥ १८ ॥

अलीति । हे प्रिय ! रतिनायकस्य कामस्य सायकं शरं कटाश-
रूपमिति भावः सञ्जति शिपतीति तपोक्ते लोचने नयने ममेति
शेषः अलिकुलगञ्जनसञ्जनकं अमरसमूहं निरस्कारं तव लघुदाभ्यां
चुम्बनेन लम्बितं गदितं कञ्जलस्य उज्ज्वलस्य पूर्ववत् विप्रेक्षी-
त्यर्थः ॥ २० ॥

नयनेति । हे शुभवेश ! नयनमेव कुरङ्गः जलविशेषः तस्य य-
दरेण विहायः उज्ज्वलं गगनं अतिविस्तार इति भावः तस्य निरोध-
करे प्रतिरोधके मनसिजस्य कामस्य यः पाशः बध्यवन्मनस्यः तस्य
विहायं सादयं श्रुतीति तपोक्ते श्रुतिमूले कर्णमूले कुण्डले सुरत-
भटे इति भावः निवेशय अर्पय ॥ २१ ॥

अमरेति । हे नाय ! मम सन्मुखे अमरं जितं कर्मकं देन

सुगमदरसवलितं ललितं कुरु तिलकमलिकरजनीकरे ।

विहितकलङ्ककलं कमलानन ! विश्रमितश्चमसीकरे ॥

‘निजगाढ सा’ ॥ २३ ॥

मम रुचिरे चिकुरे कुरु मानद ! मानसिजध्वजचामरे ।

रतिगलिते ललिते कुसुमानि शिखण्डिशिखण्डकडामरे ॥

‘निजगाढ सा’ ॥ २४ ॥

सरसवने जघने मम शम्बरदारणवारणकन्दरे ।

मणिरसनावसनाभरणानि शुभाश्रय ! वासंय सुन्दरे

‘निजगाढ सा’ ॥ २५ ॥

तस्मिन् विमले मुखे उपरि मुखस्येति भावः रुचिरे वल्लकाव
भ्रमरपत्रं भ्रमरधूपं रचयन् भ्रमरधूपदुर्द्धं जनयन् पद्मे
भ्रमरस्थिते रौचिस्त्वादिति भावः नमोजनकं कोतककरं टटिरञ्जुवभिति
भावः कलङ्कं कुल्लकं रुचिरे यथा तथा परिकर्मय प्रसाधय विरचय
इत्यर्थः ॥ २३ ॥

अनेनेति । हे कमलानन ! पद्माक्ष ! विश्रमितः विन्नासं प्राप्नो-
चमसीकरः क्षमाश्रुकषः यत्नं तादृशे शोभितघनेजले चिकुरजनी-
करे कलङ्ककन्द्रे सुगमदरसेन कलूरिकादृशेण वलितं निर्मितम् अत-
एव विहिता कलङ्ककलं कल्लकं यथा तादृशं वलितं सुन्दरं
तिलकं कुरु रचय ॥ २३ ॥

अनेनेति । हे मानद ! समसिजध्वजचामरे
ध्वजस्य चाक्षरवदये रतिगलिते सुतल्लके शिखण्डिशिखण्डः भ्रमरस्य शिखण्ड-
कडामरे वर्धवदये वलिते सुन्दरे रुचिरे रुचिप्रदे कल्लकाजने
इत्यर्थः मम चिकुरे कुल्लके कुसुमानि कुरु रचय ॥ २४ ॥

अनेनेति । हे शुभाश्रय ! वदाश्रय ! शिरसे कामोद्दीपने यने
विह्वले शम्बरदारणः काम एव वारणः इत्थी तस्य कन्द्रे सुहावां

श्रीजयदेववचसि शुभदे हृदयं सदयं कुरु मण्डने ।

• हरिचरणस्मरणामृतनिर्मितकनिकलवज्जरखण्डने

"निजगाद सा" ॥ २६ ॥

इति चतुर्विंशः प्रबन्धः ।

रचय कचयोः पत्रं चित्रं कुरुष्व कपोलयो

वटय जघने काशीमञ्च स्रजा कवरीभरम् ।

कलय वलयश्रेणीं पाणी पटे कुरु नपुरी

इति निगदितः प्रीतिः पीताम्बरोऽपि तथाकरोत् ॥ २७ ॥

पर्यङ्गीकृतनागनायकफणायेणोमणीनाकृषे

संक्रान्तप्रतिबिम्बसंकलनयो विभ्रहपुर्विक्रियाम् ।

पादाभ्योक्तधारिवारिविमुतामल्लं दिदृक्षुः गतैः

कायव्यूहमिवाचरन् पक्षिताकृतो हरिः पातु वः ॥ २८ ॥

कानावासे दृश्यते सुन्दरे मम जघने स्मरितयनां रत्ननिर्मितकाटीं
वसनम् आभरणानि च वाचय यथास्थानं व्यापय ॥ २९ ॥

प्रीतिः । शुभदे अथ चतुर्थे हरिचरणयोः स्मरणेन यत्नं
तेन निमित्तम् अतःपादितं कनिकलवज्जरस्य कनिकानितपावसमापन्न
खण्डनं तेन तस्मिन्, मण्डने आसङ्गारब्धे श्रीजयदेववचसि 'हृदयं'
सदयम् अतुरक्तं कुरु । पाठकं प्रति उत्क्रियम् ॥ २६ ॥

रचयेति । कचयोः स्तनयोः पत्रं चित्रविशेषं रचय, कपोलयोः
मण्डयोः चित्रं कुरुष्व, जघने काशीं पटय, स्रजा नासना कवरी-
भरं केशपापं यच्च अलङ्कुर पाणी वलयश्रेणीं कलय अपरं,
पटे चरचे नपुरी कुरु देहि इति राधया निगदितः पीताम्बरः अपि
प्रीतः सन् तथा कृत्यं राधोक्तं सर्वं अकरोत् ॥ २७ ॥ हरिचोदयम् ।

आश्रिता सन्तुष्टपसं करोति । पर्यङ्गीकृतस्य नागनायकस्य कृषे
कषायेणीनां दे कचयः रत्नानि तेषां मये मण्डने चतुर्विंशति-

यद्गान्धर्वकलासु कौशलमनुध्यानञ्च यद्वैष्णवम्
 यच्छङ्कारविवेकतत्त्वमरचना काव्येषु लीलायितम् ।
 तत्सर्वं जयदेवपण्डितकवेः कृणोक्तानात्मनः
 सामन्दाः परिशोधयन्तु सुधियः श्रीगीतगोविन्दतः ॥ २८ ॥
 श्रीभोजदेवप्रभवस्य राधादेवीसुतश्रीजयदेवकस्य ।
 परायरादिप्रियवर्गकण्ठे श्रीगीतगोविन्दकवित्वमस्तु ॥ ३० ॥

विषयस्य प्रतिज्ञतेः कङ्कनयया संख्यानेन वपुषः विक्रियां शरीरपर-
 म्परां विभक्तुं धारयन् उपचितः इति जेतः आकृतः सुरताभिजातः
 यस्य तादृशः 'रिरंशुतिस्वर्णः पादाभोरुद्धधारिणी' चरणकमलसेविनी
 या वारिधिसुता कण्ठीः ताम् कण्ठ्यां शनैः नेतुमतेः दिदृक्षुः द्रष्टुमिच्छुः
 अतएव कायव्यूहं शरीरसमूहमिव आचरन् हरिः वः युष्मान् पात
 रजस्य ॥ २८ ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

वदति । जयदेवकवेः गान्धर्वकलासु कङ्क्रीतविद्यासु यत् कौशलं
 नैपुण्यं यच्च वैष्णवं विष्णुविषयम् अतुध्यानं चिन्तनं यदपि शृङ्गा-
 रस्य रसस्य विवेकः सम्भोगविषयक्यादिविषयः तस्य तत्त्वं याचार्थ्यं
 तस्य रचना, यच्च काव्येषु लीलायितं विवक्षितम् अस्तीति शेषः
 कृणो एकतानः एकाग्रः आत्मा चित्तं यस्य तादृशस्य कण्ठार्पितमनसः
 जयदेवपण्डितकवेः श्रीगीतगोविन्दतः तत् सर्वं सामन्दाः सुधियः
 विद्वांसः पारिशोधयन्तु ॥ २८ ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

अस्तीति । श्रीभोजदेवः प्रभवः यस्य तस्य श्रीभोजदेवसुतस्य रत्नवर्षः,
 राधानाम्नी देवी तस्याः सुतस्य श्रीजयदेवस्य श्रीगीतगोविन्दकवित्वं
 विधा कङ्करी राधाकण्ठे कति भावः । यच्च गीतः श्रीगीतः गोविन्दः
 यस्य तादृशं तदात्मनित्वं आत्मं परायरादिवः वे प्रियाः कवयः
 तेषां सर्वैः तस्य कण्ठे यस्य विराजयाम् ॥ ३० ॥ उपजातिवृत्तम् ।

ध्वी माध्वीक ! चिन्ता न भवति भवतः शर्करे ! कर्करामि
 त्वे ! द्रव्यन्ति के त्वाममृत ! मृतममि नीर ! नीरं रमस्ये !
 कन्द ! कन्द कान्ताधर ! धरणितलं गच्छ यच्छन्ति भावं
 त्वच्छङ्कार सारस्वतमिह जयदेवस्य विश्वस्वर्षामि ॥ ३६ ॥

इति श्रीगीतगोविन्दे स्वाधीनभक्तकावर्णने सुप्रीत
 पीताम्बरो नाम हादयः सर्गः ॥ १० ॥

साध्वीति । इह संसारे विषयं सर्वाणि कृपाणि यावत् शङ्कार-
 सारस्वतं शङ्काररश्मिर्वायं भावं यच्छन्ति प्राप्नुवन्ति खादन्-
 पीयानि भवन्तीति भावः । हे माध्वीक ! ममो ! भवतः चिन्ता
 साध्वी न भवति कोऽपि त्वं साधु न मन्यते इति भावः । हे शर्करे !
 त्वं कर्करा सखि ! हे ममो ! हे जनाः त्वं द्रव्यन्ति, हे ममृत ! त्वं
 मृतम् सखि, हे नीर ! ते रसः नीरं जलं, हे माकन्द ! यावत् !
 त्वं कन्द रोदनं कृत्, हे कान्ताधर ! प्रियाया अधरप्रदेश ! अति-
 मृदुहणीय इति भावः त्वं धरणितलं पातालं गच्छ । श्रीजयदेव-
 कवेः काव्यामृतपानेन परिश्रमाः सुपियः अन्यान् रसान् नाद्रियन्ते
 इति भावः ॥ ३६ ॥ अन्वराहतम् ।

इति हादयः सर्गः ।

इति श्रीजीवानन्दविद्याशानरभट्टाचार्यविरचिता
 गीतगोविन्दकाव्यस्य विहृतिः समाप्ता ।
 समाप्तः पन्थः ।

प्रिन्टेड—श्रीकृष्णप्रसाद नृपतीश्वर

२० नवम्बर १९०२

COCHIN BEHAR

१८ तैत्तिरीय ऐतरेय श्रौताचर
(उपनिषद्) सभाष्य सटीक २
१९ इन्द्रादित्यक सटीक सभाष्य १०
२० सुश्रुत वैद्यक ४
२१ साङ्ख्यधर (वैद्यक) १
२२ वेतालपञ्चविंशति ३०
२३ पातञ्जलयोगसूत्र (सभाष्यसटीक) ४
२४ श्रीकृष्णविवेक (नौहाधिकार) २
२५ सङ्कशेपनिघत् १
२६ उपमान चिन्तामणि १०
२७ नागानन्द नाटक १
२८ पञ्चमत्र टर्गेनम् सभाष्य २
२९ चन्द्रशेखरचम्पू काव्य २
३० सामवेदक्य सङ्ग्राह्यम्
(भाष्य संहिता) २
३१ सामवेदक्य आरण्यसंहिता
आयशाखाय्यं ज्ञत भाष्यसंहिता १
विश्वनाथभट्टकानाटिका सटीक १
३२ कारयक्यूट (बोड्याक) २
३३ कृतयानन्द याज्ञह्वारसटीक २
३४ प्रियदर्शिका नाटिका सटीक ४
३५ शारदाय्य आकरण सटीक
पुनर्हीम् ११
३६ शास्त्रदत्ता सटीक २
३७ (वाकित्य ज्ञत) पुण्यवाच-
विद्याय काव्य सटीक ४
३८ सङ्कित मत्तकम्, सङ्करविन्द
कम्, स्तुतिमत्तकम्, सङ्क-

दामैषधर्मा
३२ चन्द्राक्षोक प्राधान
३३ श्रीरामलोदय (स्तुतिशास्त्र) १०
३४ भावप्रकाश (वैद्यक) १०
३५ प्रबोधचन्द्रोदय नाटक सटीक २
३६ ज्ञानर्षदायकनाटक (सुगारिज्ञत) २
३७ दैवतत्राक्षसभाष्य १
३८ सङ्कविश्वनाथसभाष्य १
३९ भीमांशु परिभाषा १०
४० शरीरसंयज्ञ (लोनाजीभीमांशु) ४
४१ रघुवंश सटीक ११०
४२ मेतदुत सटीक ३०
४३ जवाहरिगुप्तगीत ४
४४ ईशानुमानचिन्तामणि
(नङ्कशेपोपाध्याय ज्ञत) १
४५ न्यायदर्शन सभाष्य सटीक २६०
४६ सटीक वाङ्मयीकामायण
वाङ्मयायक्य प्रथमाध्याय
सप्रसङ्गि सङ्गं प्रथमम् १
४७ सटीक वाङ्मयीकामायण
वाङ्मयायक्य सप्तमं सङ्गं सप्तमं
सप्रसङ्गि सङ्गं प्रथमम् २
४८ मदनमालाविमलट्ट (वैद्यक) १
४९ संस्कृतशिक्षासङ्ग्रहीप्रदमभाष्य
१०० संस्कृतशिक्षासङ्ग्रहीप्रदमभाष्य
१०१ साहित्यदर्पणम् (सङ्कटार) ११०
१०२ श्रीकृष्णचरित वाङ्मयायक्य २
१०३ अमरकोश २०

१०६ वेदान्तसार वटीक	१
१०७ वटीक निदान (वेद्यक)	४
१०८ आनन्दसो नीतिप्रार	१
१०९ अष्टावक्राचार्यप्रकरण वटीक	२
११० अलि विष्णु, हारीश, शिव	
वक्ष्य उद्योग अक्षिप्रा वक्ष्य	
अन्य धर्म कात्यायन उद्धवति	
परमेश्वर व्यास यक्ष विहित इक्ष	
मोक्ष यातातय वक्ष्य प्रकीर्त	
वक्षिता (अर्थशास्त्र)	१६
१११ अतस्तदुपपन्न	१
११२ अतस्तद्विज्ञा (वेद्यक) अन्व	१०
११३ अक्षिप्राचार्य तथा रक्ष	
रक्षार (वेद्यक)	६
११४ अमरवर्षीता यादुरभाष्य आनन्द	
गिरिजतटोकातयाधुबिनीसमेत	५
११५ अन्वयिक्त प्रकाशिका	१
११६ आनन्दोपाधय वटीक	१४
११७ वटीक अक्षिप्रा	४
११८ वटीक अक्षिप्रा	४
११९ अक्षिप्राचार्यप्रकरण	१०
१२० अक्षिप्राचार्यप्रकरण	१०
१२१ अक्षिप्राचार्यप्रकरण (अक्षिप्राचार्य)	१
१२२ अक्षिप्राचार्यप्रकरण (अक्षिप्राचार्य)	११
१२३ अक्षिप्राचार्यप्रकरण (अक्षिप्राचार्य)	११

१२४ भारत चम्पू वटीक	१
१२५ अक्षिप्राचार्यप्रकरण	५
१२६ अक्षिप्राचार्यप्रकरण	१
१२७ अक्षिप्राचार्यप्रकरण	१
१२८ अक्षिप्राचार्यप्रकरण	१
१२९ अक्षिप्राचार्यप्रकरण	१
१३० अक्षिप्राचार्यप्रकरण	१
१३१ अक्षिप्राचार्यप्रकरण	१
१३२ अक्षिप्राचार्यप्रकरण	१
१३३ अक्षिप्राचार्यप्रकरण	१
१३४ अक्षिप्राचार्यप्रकरण	१
१३५ अक्षिप्राचार्यप्रकरण	१
१३६ अक्षिप्राचार्यप्रकरण	१
१३७ अक्षिप्राचार्यप्रकरण	१
१३८ अक्षिप्राचार्यप्रकरण	१
१३९ अक्षिप्राचार्यप्रकरण	१
१४० अक्षिप्राचार्यप्रकरण	१
१४१ अक्षिप्राचार्यप्रकरण	१
१४२ अक्षिप्राचार्यप्रकरण	१
१४३ अक्षिप्राचार्यप्रकरण	१
१४४ अक्षिप्राचार्यप्रकरण	१
१४५ अक्षिप्राचार्यप्रकरण	१
१४६ अक्षिप्राचार्यप्रकरण	१
१४७ अक्षिप्राचार्यप्रकरण	१
१४८ अक्षिप्राचार्यप्रकरण	१
१४९ अक्षिप्राचार्यप्रकरण	१
१५० अक्षिप्राचार्यप्रकरण	१

विश्वनाथ विद्यालये-वि, ए, उपाधिप्राप्त
 श्रीश्रीश्री विद्यालये-वि, ए, उपाधिप्राप्त

